

Ծերեկ

ԹԷՈՂՈՐՈՍ
ՌՇՏՈՒՆԻ

eMatenadaran.

Ծերենց Թւոդորոս Ռշտունի

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=24431078

Թւոդորոս Ռշտունի:

ISBN 9781772467987

Аннотация

«Թւոդորոս Ռշտունի»՝ պատմական վեպ Ծերենցի հեղինակությամբ: Հրատարակվել է 1881 թվականին: Այս վեպում արտահայտված են Ծերենցի ընթրնունները՝ կապված հայ ֆեոդալական իշխանության ներքին հակասությունների եւ պետականության անկման հետ: Թեման վերցված է 7-րդ դարում Հայաստանում տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններից: Ներկայացնելով Բյուզանդիայի եւ Պարսից պատերազմների թատերաբեմ դարձած Հայաստանի ծանր վիճակը՝ Ծերենցը ժողովրդին կոչ է անում դուրս գալ ընդդեմ բռնակալների: Ծերենցի քաղաքական երազանքը, հասարակական իդեալները խարսխվում են 18-րդ դարի եվրոպական լուսավորիչների գաղափարների վրա: Նա երազում էր պետական այնպիսի համակարգ, որտեղ կգործեր հասարակության բոլոր դասերի «բարոյական միասնության» դաշինքը:

Содержание

ԳԼՈՒԽ Ա	4
ԳԼՈՒԽ Բ	19
ԳԼՈՒԽ Գ	29
ԳԼՈՒԽ Դ	43
ԳԼՈՒԽ Ե	57
ԳԼՈՒԽ Զ	69
ԳԼՈՒԽ Է	82
Конец ознакомительного фрагмента.	87

Ծերենց Թւոդորոս Ռշտունի

ԳԼՈՒԽ Ա

Ազնի Բարեկամին

ՏՕՔՏՕՌ ՌՌՄԱՆ ՊԱԻԼՈՎԻՉ ՆԱԴԻՐԵԱՆՑԻ
ՆՈՒՐԷ ՋԱՅՍ ԵՐԿ

ԾԵՐԵՆՑ

ԳԼՈՒԽ Ա

Փոքրիկ խումբ մը տասը-տասներկու ձիաորաց, շտապաւ
Բագրեւանդայ արեւելեան կողմը՝ Կ'ոգովիտի հիւսիսը կը
դիմէր, ժամանակը երեկոյեանալու մօտ էր, եւ յայտնի
կ'երեւար թէ այդ խումբը բաւական հեռուն կ'ուզար՝
երբ դիտող աչք մը նկատէր լռութիւնը, որ յոգնածութեան
հետեւանք էր, արեւն այրած կերպարանքները եւ փոշին, որ
ամէնուն ըզգեստները կը ծածկէր եւ ձիերուն քրտինքը, որ կը
թորէր:

Պատանի մը շքեղ հագուած, գեղեցիկ նժոյգի մը վրայ
նստած կը ձիավարէր. իր կերպարանաց փափկութեան ու
գեղեցկութեան հետ տխրութիւն եւ հոգ նկարուած կին երեսին
վրայ: Չէր խոսէր, չէր նայէր շուրջը, այլ միայն ճամփան
կը շարունակէր: ուր ետեւն շրջայ պատող խումբը թէ իր
սպառազինութենն, թէ՛ խրոխտ եւ զինուորական կերպն

կը յայտնէր թէ թիկնապահք էին այդ պատանոտյն, որ իշխանագուն մ'էր:

Աշնան շամանդադը եւ մուխը միատեղ իջան երկրիս վրայ, երբ մեր խումբին գլխատորը, որ հիսնամեայ, մեծագլուխ, ցլապարանոց մարդ մ'էր եւ որ երիտասարդին աջ կողմեն կը ձիավարէր, դարձաւ պատանոտյն եւ հաստ, բայց կամաց ձայնով ըսաւ.

– Ահա Վարդանայ բերդ, լոյսերը կ'երեւանք իշխան, քառորդ մը միայն ճանապարհ ունինք: Կ'երեւի թէ շատ յոգնեցար:

– Յոգնութիւնը հոգ չէ՛, Չաւէն, – պատասխանեց երիտասարդը, – մայրս վախեն մտատանջութեան մէջ է հիմա:

Դարձեալ լռութիւն յաջորդեց, միայն ձիերու սմբակներու ձայնը կը լսուէր. ձիատոր մը փոթորկելով գնաց աներեւութացաւ, եւ խումբը փոքրիկ լիճի մը քովեն պտոյտ ընելով եւ ժայռն ի վեր բարձրանալով մեծ դռան մը առջեւ կանգնեցաւ. ձիերը սկսան խխնջել եւ գետինը ծեծելի դոները ճոնչեցին բացուեցան, Վարդանաբերդի գաւիթը ջահերով լուսաւորուեցաւ վայրկենին, պատանին հագիւ թէ իջաւ ձիեն՝ երիտասարդ սեւազգեստ կին մը տեսնուեցաւ, որ դահլիճին սանդուխին գլուխը կեցուած իրեն կը նայէր: Ի՞նչ կար նորա անբացատրելի նայուածքին մէջ: Այսչափ միայն կարելի է գրուցել, որ զգայուն մօր մը բոլոր սէրը, յոյսը այդ նայուածքին մէջ էր, թէպէտ ամսուան մը հեռաւորութիւն միայն բաժնէր էր այս մայրը գաւկեն: Մայր, որդի իրար

դիմեցին, համբոյր, գրկախառնութիւն, «որդեակ», «մայր», «սիրելի», «սիրեցեալ», քանի մը կաթիլ արտասուք գուարթ երեսներու վրայ, եւ ահա այդ քնքուշ երիտասարդ մայրը իր գաւկին ձեռքեն առած՝ իբրեւ թէ յափշտակելով, մտաւ ներս, անցաւ դահլիճը, տարաւ իր սենեակը, նստաւ եւ նստեցուց քովը, հարցնունքներ իրարու կը յաջորդէին, հագիւ թէ կիսակատար պատասխաններու տեղիք կար. հոն ամէն բանի վրայ կը խօսուէր. ճանապարհին վրայ՝ թէ վտանգ կա՞ր, թէ Ռշտունեաց Տիկինն ինչպէ՞ս էր, թէ Ոստանին հաւնէ՞ր էր որդին, թէ Վանայ ծովը եւ Վարդանաբերդի լիճը ի՞նչ տարբերութիւն ունէին իրարմէ. վերջապէս յայտնի էր թէ մայր մը կար դորովասիրտ եւ որդի մը, որ իւր մայրը կը պաշտէր: Բայց յանկարծ այս մայրը իբր խոր քունէ արթնացաւ, թողուց գաւկին ձեռքը.

– Սակայն դու, որդեակ Գրիգոր, որ այս ժամուս կը հասնիս, անշուշտ անօրի ես. ձայն չես հանէր, եւ ես՝ վա՛յ ինձ, որ քեզմով միայն համբացեալ՝ բոլորովին մոռցայ հարցնել... Աղջկո՛ւնք, – կ'ըսէր նաժիշտներումէ, – շուտ կերակուր հրամայեցեք...

– Իրաւ, սիրելի մայրիկ, ութ թերեւս ասելի ժամ կայ, որ ոչ հաց եւ ոչ ջուր մտած է բերանս, բայց որ քեզ տեսայ մոռցայ անօրութիւն եւ յոգնածութիւն:

– Ո՛հ, – կ'ըսէր մայրը դարձեալ տեսնելով տղուն փոշին եւ քրտինքը, – շուտ ջուր բերէք, զգեստ բերեք...

Եւ երբ կոնքը աղախին մը գուճս բռնած՝ ուրիշ մը ջուր կը ւցնէր, ինք Տիկին մայրը ձիւնի պէս թեւերը սոթսած

փոքրիկ բօթիկ ձեռքերով իր գաւակին գլուխը կը լուանար. ծայրերը ոսկեթել բանուած դենջակով մը սրբեց մագերը, որդոսն սիրուն գլուխը իր ձեռքերուն մէջ՝ համբոյր մը դրաւ ճակատին, եւ նա մայրենի ձեռքը համբուրեց գգուանօք եւ շնորհակալ սրտի:

Երիտասարդը կ'ընթրէր եւ մօր հարցմունքներուն կը պատասխանէր միանգամայն:

– Ռշտունեաց Ոստանը չի բաղդատուի մեր պզտիկ դղեակին եւ լճին հետ, բայց եթէ հոն մեծութիւն, ընդարձակութիւն կը տիրէ, հոս վայելչութիւն մը կայ, որ կը գրաւի, հոն եթէ Մէթայ տիկին ընդարձակ գաւառի մը իշխանուի կը հրամայէ, կը սաստէ, կը պատժէ, կը փութէ, միշտ զբաղուած հագի թէ կանոնաւոր ժամանակ ունենալով ճաշելու եւ ընթրելու, հոս, Բիւրեղ տիկին լոկմնջիկ նոյն գործքերն աւելի սահմանափակ գաւառի մը մէջ կը կատարէ եւ մայրաքար:

– Դու, որդեակ, լաւ ըսիր թէ հոն ընդարձակ գաւառ մը կայ կառավարելու, եւ ես կը խոստովանիմ թէ Մէթայի ըրածը կարող չէ՛մ ընել: Երբ մենք պզտի եւ տարեկից էինք՝ նա արդէն իր հասակաւ, իր համարձակութեամբ, գործունէութեամբ, եռանդուն բնաւորութեամբ մեծին եւ փոքրին վրայ տեսակ մը իշխանութիւն կը վարէր իր հայրենի տան մէջ. առանց Մէթայի խորհուրդ հարցնելու բան մը չէ՛ր կատարուէր տան մէջ, իսկ ես, որ իր փոքր քոյրը կը կարծուէի՝ կը զարմանայի այդ Ամատունեաց Օրիորդին վրայ, որ շատ անգամ առնացի ծպտեալ

եղբայրներուն հետ որսի կ'երթար, ժայռերու, ասփափայներու վրայ կը ձիավարէր յանդուգն քան զամեն երիտասարդը, եւ որ զարմանալին է՝ այսպիսի որսի արշաւանքի մը մէջ Թւոդորոս իրեն հանդիպելով եւ առանց սեռը իմանալու՝ այդ պատանոտյն հետ սիրով կապուէր էր. ուստի օր մը յանկարծ Ամատունեաց դղեակն երթալով եւ իր եղբարց հետ տեսութենէ վերջ Միսակը հարցնելու ելեր էր: Եղբարքը շփոթած էին պատասխանի համար, երբ Միսակ դարձեալ երեւցեր էր Ռշտունեաց իշխանագունին ծանր եւ լուրջ, եւ ամէն նիւթի վրայ ցոյց տուած էր իր սրամտութիւնը: Թւոդորոս, որ 15 – 16 տարու տղու մը հետ տեսութիւն ընել կը կարծէր՝ յափշտակուած էր դեռաբոյս հանճարեն, բայց վերջն իմանալով թէ Ամատունեաց Օրիորդն է այդ Միսակը եւ լաւ գիտնալով իր հօր՝ Վահրամ Ռշտունոտյն, խստութիւնը հայրենական ւսանդութեանց պահպանութեան մասին, գաղտնի խնդրէր էր Սէթայէ, որ այդ համարձակութիւնքը չափաւոր է, եւ քիչ վերջը ծնողաց հաւանութեամբ ամուսնութիւնը կատարուեցաւ: Ուստի մի՛ զարմանար եւ մի բաղդատէր մեր հակառակ բնատրութիւնները, ինչպէս քու հայրդ, աստուած լուսաւորէ հոգին, խաղաղասէր, հանդարտ, անկարելի էր բաղդատել Թւոդորոսի բուռն եւ խիստ բնատրութեան հետ:

– Բայց դարձեալ ուսկի՞ց է, որ Ռշտունեաց ընդարձակ գաւառը եթէ գոհ է իր Տիկնոջ կառավարութենէն, մեր Կ'ոգովտի գաւառը աւելի գոհ ու երջանիկ է իր տիրուհոտյն կառավարութենէն:

– Այս նաեւ շատ դիրքին է բացատրելի Մէթայ պարտաւոր է իր Թէոդորոսի պատերազմասէր բնատրութեան եւ պաշտօնին պիտոյքը հոգալ, զօրք եւ դրամ հասցնել, ո՛չ գիտէ, երբեմն արտաքոյ կարգի յարկեր ձգել երկրին վրայ, երբ մե՛նք՝ մանաւանդ հօրդ մահուանեն վերջ՝ կը տեսնես թէ ի՛նչ խնայութեամբ կապրինք... ես կը ճանչեմ Մէթայի բնատրութիւնը՝ շատ առատաձեռն է...

– Ո՛չ, մայր իմ, այդ մասին կը սխալիս, Ռ-շտունեաց Ոստանը՝ շատ աւելի խնայողութիւն կայ քան թէ հոս. Տիկինը ծեր հազարապետ մը ունի՝ վերակացու իւր տան՝ Յուսիկ անուն. մարդ, որ եթէ ազահութիւն բառը չլինէր աշխարհքիս վրայ, կարծող էր ստեղծել. ամէն ոք կը գանգոյի նորա դէմ, Տիկինն ինք առաջին, բայց ի՛նչ օգուտ, նա իր ընելիքը կը շարունակէ անխռով:

– Մէթայ ինչպէ՞ս կը համբերէ այդ մարդուն, իշխանը ուրեմն

– Ո՛չ, Մէթայ ինքն այդ մարդը պաշտօնի կարգեր է, եւ թէպէտ ամէն օր հետը կը վիճէ, բայց միշտ կը պահէ, եւ կը գրուցէ նաեւ թէ իր ամենահարկաւոր մարդը Յուսիկն է:

– Կ'երեւայ թէ Մէթայ ինքզինքը կը դաստիարակէ, – ըսաւ Բիրեղ ծիծաղելով: – Բայց դու ինչպէ՞ս ժամանակը կ'անցնէիր, Վարդ ինչպէ՞ս տեսար, ես փոքր տղայ զինք ճանչցած եմ:

– Շատ լաւ կորովի պատանի մ'է, իւր մեծ գուարճութիւնը որսն է, երբեմն իրեն կ'ընկերանայի:

– Ըսել կ'ուզես թէ ակամայ:

– Բնական է, մայրիկ, ես միտքս չե՛մ դրած թե մարդս միայն լեռները չափելու հայքար է ստեղծ եալ, մարդ ունի նաեւ աննիթական մաս մը՝ նիթականին հետ այն ալ պէտք է յագեցնել:

– Հիմա որ ընթրեցիր, ժամ է երթաս հանգչիս:

– Բայց, մայրիկ, քոյրերս երկուքն էլ քնացա՞ծ են, լաւ՞ են, առոյ դ՞ են:

– Երկուքն էլ լաւ եւ հանգիստ են:

– Քեռիս, Կամսարականն ո՞ր է:

– Քու Վասպուրական երթալեդ երկու-երէք օր վերջը թողուց գնաց Շիրակ, նա գիտես, առանց քեզի չի կրնար ապրիլ: Կ'երեւի թէ Բաղրեւանդ իրեն համար անապատ է, երբ դու չի կաս: Հաւանական է թէ վաղը կամ միւս օր կ'ուզայ:

– Ես էլ զինքը շատ կը սիրեմ, բայց կը փափագէի, որ զիս քիչ մը հանգիստ թողուր իւր զինամարզութեամբք եւ քարոզութեամբք, որ միշտ կսկսին՝ «Մամիկոնեանց եւ Կամսարականաց սերունդի մը այսպէս կը վայելէ լինիլ կամ այդպէս չի վայելէր»:

– Շատ բարի, որդեակ իմ, – ըսաւ մայրը ժպտելով,
– կարծեմ թէ երեք օր մը ազատ կրնաս լինիլ մօրեղբօրդ ձեռքեն, դժբախտութիւն մը եթէ կայ, հոն է, որ մայրդ գրեզ ազատ պիտի չի թողու, երբ ամսուան մը հեռաւորութեամբ այնչափ կ'արօտցէր է:

– Այդ դժբախտութիւնը դու լաւ գիտես, սիրելի մայր, թէ իմ երջանկութիւնս է:

Այս ըսելով Գրիգոր մօրը ձեռքը համբոյրներով կը

Ժածկէր, եւ հրկուքն էլ կը պատրաստուէին ելնելու, երբ ամբողջին մեծ դռան գարկը երեք անգամ բախեց: Գրեթէ կ'էս-գիշեր էր, մայր ու տղայ իրարու երես նայեցան եւ իրենց նայուածքը հարցական մ'էր թէ ո՞վ կրնար լինիլ այն ժամանակ եկողը:

Նոյն հարցմունքը կրկնուեցաւ նաեւ նոյն միջոցին վարը պահապանաց եւ գորականաց սենեակներուն մէջ: Չաւէն անձնապահապետը, որ կօշիկները հանած՝ նստած տեղը մրափելով իր մարտողութիւնը կը կատարէր, ցատկեց շտկուեցաւ եւ իւր երկու խոր եւ փայլուն աչքերը դէպի դուռն սկսան նայիլ Դուրսի մեծ դռան պահապաններուն ամէնքը ուշ կը դնէին եկողին կամ եկողներուն հետ կը խոսէին: Չտունն արագութեամբ սուրը գլխուն վրայեն յափշտակելով դուրս ելաւ եւ դուռը դիմեց:

– Բացէ՛ք, բացէ՛ք, իշխանն է, Հայոց գորավարը, Թէոդորոս Ռշտունին, – կ'ըսէր դուրսեն ձայն մը:

– Այս ժամանակ ամբողջին դուռը չի բացուիր, – կը պատասխանէր դռնապանը, – ո՞վ կուզէ թող լինի: Վաղն առաւօտ լոյծս աչքով բարի եկաք, հագար բարով:

– Տէ՛, դուք հայ չէ՞ք, քրիստոնեայ չէ՞ք, Հայոց գորավարը գիշերով դուրս կը ձգէք:

Այս վիճաբանութեան վրայ էին, երբ Չաւէն՝ դռնապանին քովն եկաւ եւ կամաց ձայնով քանի մը խօսք գրուցեց եւ մթութեան մէջ անհետ եղաւ: Նոյն միջոցին դուրսն էլ լռութիւն հաշորդեց:

Չտունն շրջան մը ըրտով բերդին քարաժայռին մէկ կողմը,

գաղտնի փոքրիկ դռան մը գնաց եւ ամենայն զգուշութեամբ բացաւ. հոն պահապան մը դնելով ինք անշշունջ ելաւ դուրս եւ իջաւ վար նայելու համար թէ ի՛նչ մարդիկ էին եկողները, տեսաւ քանի մը ձիաուորք, որ կեցեր կը գանգուտին թէ Հայոց զօրավարը անձամբ հասնելով դռները փակ պիտի գտնէր, եւ թէ այդ անժամօթը պատճառ եղած էր զիրենք ի Վարդանաբերդ բերելու: Այս խօսքերը լսելով Չոռուն առանց դանդաղելու դարձաւ մտաւ իր փոքրիկ դռնէն ներս եւ ամուր սողխելէն վերջ գնաց դռնապանին եւ հրամայեց դռները բանալ անյապաղ:

– Բարո՛վ, բարով, եղբա՛րք, ձեր գալուստը, – ըսաւ Չաւէն, – մի՛ գարմանաք եթէ զգուշութեամբ կը շարժինք այսպիսի ժամանակ, դուք էլ մեր տեղն եթէ լինիք կարծես թէ այսպէս պիտի շարժէիք:

– Ճշմարիտ է, եղբայր, ըսածդ, բայց մենք Հայոց զօրավարին անունը ձեզ տուինք, որ ճամփան շեղեց գիշերս հոս օթագայելու համար, եւ այդ՝ հրաւիրանք Կամսարական Սուրէն իշխանի մը, որ մեզի հետ ընկերացաւ, – պատասխանեց զօրականաց մէկը, որ աւելի նշանատրն էր իր ընկերաց մէջ, արեւն սեւցած երեսովը, փայլուն աչքերովը, վզին ահագին հաստութեամբը:

Չաւէն շուտ մը ներս մարդ դրկեց ինացնելու համար Թէոդորոսի գալուստը Սուրէնի հետ: Արդէն Տիկինը եւ Գրիգոր պատուհաններէն մտիկ ընելով եւ լսելով այս խօսակցութիւնը, հրամայեցին սպասատրաց լուսատրել դահլիճը, երբ ձիոց խխնջիւններու եւ սմբակներու ձայնը,

գինուց շառաչիւնը եւ ջահերուն աղօտ լուսին փայլը անսովոր եւ յանկարծական կենդանութիւն տուին Վարդանաբերդի գաւթին, կէս-գիշերուն լուսեան մէջ:

Պալատին ներքին դուռը բացուեցաւ, սպասաւորը ջահեր ձեռովին եւ Գրիգոր առջեւէն իջան հիւրերը դիմաւորելու, եւ ահա ինքն Հայոց գորավարը եւ քովէն Սուրէն Կամսարական սանդուխներէն վեր կ'ելնէին:

– Որդեակ Գրիգոր, բարի է գալուստդ, – ըսաւ Սուրէն եւ պատանին համբուրեց, – քեզ այս երեկոյ տեսնելու յոյս չունէի: Ահա այս գիշեր ձեզ երեւելի հիւր մը բերի, տեսնենք ի՞նչ ընդունելութիւն պիտի ընես:

– Ռշտունեաց Տէրը մեր փոքրկութիւնը կը պատուի, ինքն է տանտէրը, ինքն, որ յոյս եւ ապաւէն է բոլոր այ ազգին:

– Յոյս եւ ապաւէն աստուած ինքն է միայն, որդեակ իշխանագուն, – ըսաւ Թեոդորոս իր խոր եւ մեծ հայեցումաժքը պատանուոյն վրայ դարձնելով:

Այսպէս մտան մինչեւ մեծ դահլիճը այս երեք անձինք հետեւեալ քանի մը սպասաւորաց եւ թիկնապահաց, ուր վառարանը արդէն փայտերու բոցով կը ճարճատէր եւ կանթեղներու լոյսը կը զօրացնէր: Այդ աշնան ժամանակին գիշերները բաւականին զգալի եւ ցուրտ են Հայաստանի այս կողմերը, եւ Թեոդորոս ախորժ աչօք նայեցաւ այդ բոցոյն եւ մօտեցաւ վայրկեան մը վառարանին:

Իսկ երբ Հայոց գորավարը թողուց վառարանը եւ դարձաւ՝ Սուրէն ու Գրիգոր անհետացած էին. իր թիկնապահաց ականարկ մը ձգեց, եւ ահա մէկը յառաջացաւ՝ սաղաւարտն

առաւ գլխէն, եւ իր նշանաւոր գլուխը երեւցաւ: Թւողորոս Ռշտունեաց Տէրը միջահասակ եւ հազիւ թէ յիսուն տարու մարդ մը կ'երեւար այն ատեն. իր լայն ճակատը, իր յօնքերու գօրեղ կամարը, իր ծանր եւ անխռով նայուածքը, իր արծուի քիթը, իր լայն կուրծքը, իր բոլոր կերպարանաց հգօր համեմատութիւնը, ատելցնենք ասոնց վրայ իր հակիրճ եւ վճռական խօսակցութիւնը՝ առաջին ակնարկին յայտնի կ'ընէին նշանաւոր մարդը, որ հրամայելու համար ստեղծուած էր:

Նորա, որ կը ճանչէին զինքը, զհտէին իր արդարութեան ոգին, զհտէին իր քաջասրտութիւնը, զհտէին իր անդրդուելի հաստատամտութիւնը, իր հայրենի կրօնից հաւատարմութիւնը, եւ որ հագուագիւտն էր՝ մեծ եւ պզտի նախարարաց մէջ՝ զհտէին ժողովչրդեան վրայ անագատ եւ շինական ժողովրդեան վրայ իր ունեցած գութը, որ միայն ճշմարիտ հայրենասիրութիւն կրնայ համարուիլ: Շատ անգամ, երբ բարձակից նախարարաց հետ կը խոսէր, կը յիշեցնէր թէ իրենց պարտաւորութիւնը ժողովրդաց հայր եւ պաշտպան լինիլն էր եւ ոչ հարստահարել, թէ աստուած համար պիտի պահանջէր այն անիրաւութեանց, որ հաւասար օտարին՝ կը գործադրէին զանազան զաւառներու մէջ: Եւ իշխանք, որ զաստուած շատ հեռու կը գտնէին իրենց անզգամութեանց սանձ դնելու համար՝ Թւողորոսի երկիւղէն արդարութեամբ կը կառավարէին իրենց վիճակը: Ճշմարիտ հայրենասիրութիւն, որ ոչ զագգը շողոքորթելու եւ ոչ նախատելու մէջն է՝ կը զգար իր արդար սիրտը եւ

նողիդ խորհրդածութիւնը. ինք կը տեսնէր եւ լաւ կը հասկնար թէ հայ ազգին թշուառութեան պատճառն զօրաւոր ազգային կառավարութիւն մը չլինելէն եւ նախարարաց անկոպար իշխանութենէն առաջ կ'ուզար, որով երկրին մէջ կատարեալ անիշխանութիւն եւ փոքրիկ բռնաւորներ կը տիրէին, ստրուկք եւ խաղալիք օտարին: Եթէ ինք, որ հանճարի մարդ էր կը ջանար համոզել նախարարաց երեւելիքը միանալ դաշնակցութիւն մը կազմել օտարին բռնութենէն ազատելու հայրենիքը եւ արդարութիւնը թագաւորեցնելու համար, կային այնպիսի թուամորթ կամ շարական կամ կարճատես մարդիկ, որ փախուստ կ'ուտային այդ միաբանութեան կապէն, երկրին տարածութիւնը, լեռներու անջրպէտքը ցցնելով, որոնց Թէոդորոս կը հարցնէր իրաւամբ թէ «ինչպէ՞ս ուրեմն այդ ընդարձակ տարածութեան մէջ՝ այդ լեռներու բարձրութենէն հայ կրօնք եւ հայ լեզու կրցեր էր ճամփայ գտնել եւ միացնել այդ ժողովուրդները հայ ազգութիւնը կազմելու համար»: Այդ մարդը, որ աչքերը տնկած Սասանեանց հզօր գահույից անկումը գուշակած էր, վասնզի ապականութիւնը եւ փտութիւնը տեսած էր թէ ի՛նչ աստիճանի հասած էին հոն Տիգրանի մայրաքաղաքին մէջ, այդ մարդը, որ նոյնպէս Կոստանդնուպոլիս նոյն տեսարանը նկատած էր Բիզանդական խարդախ եւ թունալից կառավարութեան մէջ, եւ հիմա կը տեսնէր Արաբիոյ անապատներէն վայրենի եւ բարբարոս կրօնամուլ ամբոխ մը, որ հազիւ թէ լսելի եղած աշխարհքիս՝ իբրեւ հրաբուխի բորբոքեալ գետ մը կը դիմէր, կը հասնէր, կը

տոչորէր յաջորդաբար Դամասկոս, Եփես, Երուսաղէմ, Հալէպ, Անտիոք, Մենփիս, Աղեքսանդրիա, Տիգրոն, որ ոչինչ չէր խնայէր, ոչ հասակ, ոչ սեռ, ոչ ալիք, ոչ սրբութիւն եւ ոչ կրօն, եւ որ սոսկալին է, կը տեսնէր ուրդ հրեղէն գետը հասած դիզուած Հայաստանի սահմանագլուխը սպառնալից. դառնացեալ կը մտածէր եւ իր բոլոր միտքն ու ջանքը հոն էր, որ այս պատուհասը հեռացնէ իր հայրենեաց վրայէն: Եւ այս վիճակին դարման տանելու համար Յունաց Սպարապետը գնացեր տեսեր էր Կարին, եւ համոզէր էր զինքը ամենայն քաղցրութեամբ՝ զօրաւոր փաստերով եւ ապագային ահագին վտանգներն առաջ դնելով թէ պէտք էր շարժիլ եւ շարժիլ ամէն զօրութիւն: Եւ ինք անգործ չի մնալով կը շրջէր գաւառէ գաւառ՝ կը յորդորէր զամենքը եւ կը զօրացնէր հայկական գունդը:

Այս պտտճառաւ անցէր էր նաեւ Շիրակայ, որ այն ժամանակներ Կամսարականաց կը պատկանէր, եւ ուր Սուրէն իրեն ընկերացեալ զօրաց մեծ մասը Վարդանայ կերտ թողով՝ փոքր խումբով Վարդանաբերդ եկած էր Կամսարական իշխանին թախանձանք, որպէսզի աւելի հանգիստ ըլէ:

Հագի թէ սաղաւարտը թողէր էր Թեոդորոս՝ կապոց մը գիշերային զգեստներ բերին սպասաւորք եւ Հայոց զօրավարը բոլորովին սպառագինութիւնը թողած առաւ սամոյրը վրան եւ երբ կուգեր տարածուիլ բազմոցին վրայ հանգչելու համար, ներս մտաւ Սուրէն քրոջը հետ միասին: Մամիկոնեան Տիկինը կ'ուզար համառօտ եւ ազնիւ

խօսքերով բարի գալուստ մատթելու Հայոց գօրավարին: Թւո՞ղորոս քաղաքավար եւ քաղցր շնորհակալութիւն յայտնեց իրեն եղած հիւրընկալութեան, մանաւանդ որ ինք միշտ կը յիշէր թէ ինչ սերտ բարեկամութիւն կը կապեր Մամիկոնեան Տիկինը իր կնոջ հետ:

– Ես շատ ուրախ եմ, Տէր, պատասխանեց Տիկինը, որ Գրիգոր այս վայրկեանիս դառնալով Ռշտունեաց Ոստանէն, ինձ բարի Հուրեր տուաւ ձեր Տիկնոջ եւ գաւակաց վրայ:

– Նո՞ր կ'ուզաս Ոստանէն, որդեակ Գրիգոր, եւ ամէնը ո՞ղջ, առո՞ղջ էին:

– Այո, Տէր, – պատասխանեց Գրիգոր:

– Երկիրս ի՞նչ վիճակի մէջ տեսար, որդեակ:

– Երջանիկ այնքան, որքան ոչ մի տեղ Հայաստանի մէջ:

– Ինչպէս Կ'ոգովտի գաւառը: Երկու-երեք անգամ այս տարուան մէջ անցայ այս տեղաց. եւ միշտ, ինչպէս սովորութիւնս է, գեղերը գիշերեցի. ամէն տեղ տեսայ երջանկութիւն. եւ Մամիկոնեանց Տիկնոջ գովութիւն եւ օրհնութիւն լսեցի այդ բարի եւ պատուական շինականաց բերնէն: Քիչ-քիչ ինձ համոզմունք կը դառնա թէ մենք երջանիկ ընելու համար ժողովուրդը կանանց պէտք է յանձնենք երկրին կառավարութիւնը, եւ միայն պատերազմով զբաղինք, միայն եթէ այն եւս կարէնայինք յաջողութեամբ ի գլուխ հանել:

Եւ այս վերջի խօսքերն այնպիսի տխուր եղանակով մը գրուցուեցան, որ Սուրէն անգամ սկսաւ մտածել թէ ինչ պատասխան պէտք էր տալ: Բարեբախտաբար երկու

սպասաւորք փայլուն պղնձէ սեղան մը բերին արծաթեայ սկաւառակներով բեռնաւորեալ, որ զանազան համադամք կը պարունակէին:

Տիկինը քաշուեցաւ գնաց իր սենեակները, Սուրէն միայն սեղանակից եղաւ իշխանին, որ սակաւապետ եւ չափաւոր ընթրիքը շուտով վերջացուց եւ բարի գիշեր մատթելով Սուրէնի եւ Գրիգորի իրեն պատրաստուած անկողինը մտաւ զբաղած երկրին պաշտպանութեան խորհրդովք մինչեւ որ քունը հասաւ մտքին եւ մարմնուն հանգիստ տալու համար: Նոյն վիճակին մէջ է նաեւ Գրիգոր, բայց իր միտքը երկրի պաշտպանութեամբ չէր զբաղէր, այլ Ռ-շտունեաց Օրիորդին քաղցր պատկերը զինք կը յուզէր:

ԳԼՈՒԽ Բ

Սուրեն Կամսարական քառասնամեայ անձ մ'էր, թիկնաւէտ, յաջողակ գէնքերու մէջ, կորովի ձեռոք եւ մտօք ինք. Կամսարական զարմին ամենէն փոքր եղբայր լինելով եւ անգաւակ, եւ իր կինը կորսնցնելով՝ որ շատ կը սիրէր, գրեթէ թողած էր հայրենի տունը Շիրակ, եւ իր քրոջ Բիրենդի վրայ մեծ սէր ունենալով նրա հետ կը բնակուէր Կոզովփտ: Բայց քանի որ Գրիգոր կը մեծնար, իր՝ Գրիգորի վրայ սէրն էլ օրատուր կը մեծնար: Գրիգոր հանդարտ եւ խելօք էր բնատրութեամբ, իր հօրը՝ Դաւիթ Մամիկոնէի պէս, որ տկար եւ հիւանդոտ լինելով չունէր հայ նախարարաց այդ ընդհանուր եղած գուարճութեանց, որսի, պատերազմի, մականախաղի, պերճութեան եւ անատակութեան սէրը, այլ ընհակառակն իր մտաւոր կարողութիւնքը մշակելով՝ ուսմանց եւ գիտութեանց սէր ունէր: Նա նոյնը իր զակին հաղորդէր էր: Վարդանաբերդ հայերէն եւ յունարէն գրոց հարուստ մատենադարան մը ունէր, եւ Մամիկոնեան իշխանին միմիայն ուրախութիւնն էր եւ մխիթարութիւն տեսնել իր Գրիգոր վարժ եւ յաջողամիտ. ժամանակին գիտութեանց մէջ տարիքէն յառաջադէմ: Իր պալատը միշտ լեցուն էր գիտնական վարդապետներով եւ աշխարհահած ճամփորդներով. եւ Գրիգոր ուշի-ուշով մտիկ կ'ընէր ամէն խօսակցութիւն, որ նոր էին իրեն համար եւ միտքը կը գօրացնէին: Թէպէտ ծնողքը գոհ էին

իրենց գաւկին մտաւոր զարգացմանն, բայց նոյնը կարելի չէր գրուցել Սուրէնի համար, որ երբ Դաւիթ հոն չէր, կը մտնէր Գրիգորի սենեակը եւ յափշտակելով գրքերն առջեւեն, «Մամիկոնեան պատանոյ մը համար շատ է եւ բաւական ինչ որ գիտես, քիչ մ'էլ ուրիշ մարգերու նայինք» ըսելով՝ սուսերամարտութեան, նիզակախաղութեան եւ ձիամարզութեան կրկնութիւններ ու կը զբաղեցնէր, առանց ուշ դնելու իւր քրոջ դիտողութեանց. շատ անգամ որսի տանելով հետը լեռներ, սարեր, ձորեր հետի կը քալցնէր, եւ երեկոյին, երբ Գրիգոր յոգնած, դադրած, տուն կը դառնար գրեթէ անկարող շարժուելու, ինք Սուրէն առաջինն էր նրա ծնողաց ըսելու թէ «Ահա այսպէս Վարդաններ եւ Վահաններ կը զարգանան եւ կը հասնին, եւ ոչ գրքերու առաջ ժամեր անցնելով»: Իսկ Դաւիթ, որ կը տեսնէր թէ տղան օրաւոր կը զօրանար այդ մարմնամարզութենէն ժպտելով կ'ըսէր. Սուրէն եւ ես առանձին կատարեալ մարդ չենք, ես կարող միտք միայն եմ, նա կարող մարմին միայն է. աստուած տա, որ Գրիգոր երկուքն էլ ունենա:

Սուրէն զօրաւոր կազմուածքի տէր եւ անխտով միտք, վասնզի ներկան՝ օրը եւ ժամը միայն կը մտածէր սովորաբար, որ ոչ Թէոդորոսի պէս ազգին չափազանց սիրահարն էր, եւ ոչ Գրիգորի պէս Ռշտունեաց Օրիորդին, անկողին եւ քուն մտաւ միանգամայն, եւ երբ արշալոյսին հետ արթնացաւ, դիմեց դահլիճը, տեսաւ, որ Թէոդորոս արդէն չի կար: Սպասաւոր մը թուղթ մը տուաւ իրեն, որ չի լուսացած՝ սուրհանդակ մը բերած էր Թէոդորոսի, եւ

որովհետեւ հրաման էր ո՛ր ժամանակ լինէր ամէն լուր
իրեն հաղորդել թուալին, թիկնապահքը մտէր էին սենեակը
եւ ասէր էին թուղթը. Թեոդորոս շուտ մը սպասագինեալ
հեծէր էր երթալու եւ Սուրենի սպասատրաց մէկուն տալով
իր ընդունած թուղթը, մեկնէր էր: Սուրեն կարդաց այդ
համառօտ նամակը. – Ատոն Շահունի առ Թեոդորոս
Ռշտունի. «Գիտութիւն լիցի, Հայոց գորավար, որ յունաց
բանակը կը մտնէ մէկ կողմէ, իսկ արաբք երկու գունդ
բաժնուած, մէկը Երասխ անցէր է ի Նախջուման, միւս
Արտագ մտէր է»:

Վայրկեան մը մտածեց Սուրեն եւ գնաց զգեստները
հագաւ, երբ Գրիգորի ուղղուեցաւ՝ տեսաւ քոյրը, որ զինքը
դիմաւորեց, եւ քաղցր ժպտով երկու ձեռները տարածելով՝
թող չի տալով, որ առաջ անցնի՝

– Ո՛չ, – ըսաւ, – Գրիգորը թող որ հանգչի:

– Բայց դու չես գիտէր, որ Թեոդորոս գնացեր է արդէն:

– Ինչպէ՛ս չեմ գիտէր, ես տեսայ նորա երթալը. բայց իմ
գաւակս Հայոց գորավար չէ, պէտք է որ հանգչի՝ քուն լինի
եւ այս տարիքին մէջ գորանայ:

– Ահա՛ կանանց ամենէն լար՛, – գոչեց Սուրեն. – եթէ
ձեզի թողուի տղան ճգնաւոր, վարդապետ, շատ-շատ
թուլամորթ կաթողիկոս մը պիտի ընէիք... Գիտե՞ս ի՞նչ
ժամանակի մէջ ենք, գիտե՞ս թէ վաղը ի՞նչ կրնայ հասնի
գլուխնիս, ո՛չ դու միայն այն կը մտածես թէ Գրիգոր աչքեդ չի
հեռանայ, անհանգիստ չլինի, իւր ամէն կամքը կատարուի:
Բայց ես կը մտածեմ, որ Գրիգոր իր խելքով, իր գիտութեամբ

ոչ միայն Վարդանաբերդ նստի, Կոզովիտ եւ Բագրեւանդ կառավարէ մօրը պէս եւ մօրը պէս գոհ ընէ այդչափ ով գամենքը՝ նաեւ Թէոդորոս Ռշտունին, այլ ես կ'ուզեմ, որ լինի ատելի քան այս Ռշտունեաց Տէրը թէ հոգուով եւ թէ մարմնով, ես կուզեմ...

– Գիտեմ քու ամէն գրուցելիքներդ, շատ իրատունք ունիս, բայց դու այնչափ բարձր կը խօսիս, որ Գրիգոր կրնայ զարթնուլ, ե՛կ իմ սիրելի եղբայրս, եւ ինչ որ պիտի խօսիս իմ սենեակս խոսէ:

Այս ըսելով այդ գեղեցիկ կինը առաւ քաղցր բռնութեամբ եղբօրը ձեռքը եւ տարաւ սենեակը նստեուց. դիմացը կանգնելով եւ ձեռքերը կուրծքին վրայ ծալլելով:

– Հիմա հոս գրուցէ՛ ինչ որ կ'ուզես, բոլոր ուշս քեզի է, – ըսաւ ժպիտը միշտ շրթունքներուն վրայ:

– Ժպտելու ժամանակ չէ, քոյրիկ: – պատասխանեց Սուրէն ձեռքի թուղթը ցցելով եւ կարդալով նամակին վերջի խօսքերը:

– Եթէ յունաց բանակը Բագրեւանդ կը մտնէ՝ կը նշանակէ թէ մեր պաշտպանութեան կը դիմէ. եթէ Թէոդորոս կը շտապէ եւ կանուխ կը վազէ կ'երթայ կը նշանակէ թէ նախշուանայ կողմը մեր պաշտպանութեան կը դիմէ. եւ այս բանիս համար պէտք է որ ժպտի՞լն էլ արգիլուի:

– Ահա՛ կանանց ամենէն լաւը, – կրկնեց Սուրէն: – Այդ խօսքերով կարծեցիր թէ ինձ պատասխա՞ն տուիր: Այսպիսի վիճակի մէջ բաւակա՞ն է ըսել թէ Թէոդորոս գնաց արաբաց դէմ, եւ մենք պէտք է ոտքերնիս, ձեռքերնիս արածենք

անհոգ, անպիտան, դանդաղ նստինք: Այդ մարդը՝ այդ Թեոդորոս երբ «այդ թուղթը Սուրենի տուեք» կրսւէ, այն կ'իմանայ, որ Սուրեն պէտք է շարժի, առնու Մամիկոնեանց գաւակը եւ դիմէ հոն, ուր արաբք կ'արշաւի, թումբ լինելու համար այդ սոսկալի թշնամուոյն դէմ, որուն առաջ ոչ բաւական ամբոթին կայ եւ ոչ նուիրական բան մը աշխարհքիս վրայ:

– Բայց այդ Մամիկոնեանց շառաւիղը դեռ տասնեօթ տարու պատանի մ'է, յոգնած՝ նոր ճամփէ եկեր է, կէս-գիշերն անցած հագիւ անկողին մտէր է, իւր տարիքին մէջ օրէնք չէ, որ այդ կատաղի գագանաս դէմ հոգին եւ մարմինը վտանգի դնէ եւ իւր հօր տան ծուխը մարէ:

– Շատ կ'ուզէի, որ այս խօսքերը Թեոդորոսի անգամ մը գրուցէիր...

– Ի՞նչ գաղտնիք կամ ամօթ կայ այս խօսքերուս մէջ, որ չի կարենայի գրուցել. կարծեմ Վարդ երէկ իրիկուն հօրը հետ մէկտեղ չէր եւ չէմ կարծէր թէ վարը գօրականաց հետ ընթրեց, եւ հայրը բռնի մօրը գրկեն առաւ որդին արաբաց դէմ պատերազմելու կամ թումբ շինելու համար:

Այս խօսքերուն երբ Սուրեն սրտնեղութեամբ բերանը բացաւ պատասխանելու, Բիրեղ առանց ժամանակ տալու «Ահա՛ կանանց ամենեն լաւը», – գոչեց ծիծաղելով եւ նոյն բռալէին փոքրիկ ոտնաձայն մը լսելով սենեակին մէջ ետին դարձաւ եւ գեղեցիկ վեց տարեկան աղջիկ մը Սուրենի գիրկը դրաւ. իսկ Սուրեն այդ սիրուն տղեկը գրկին մէջ սղմելով եւ համբոյրներով ծածկելով.

– Միրո՛ւն, աննման Արփենի, – կ'ըսէր, – ահա՛ կանանց ամենէն լաւը դու ես, երբ մեծնաս՝ սա մայրիկեդ աւելի խելօք պիտի լինիս, ջանաս, որ քու գաւակներդ թուլամորթ, հոյլ դանդաղ չլինին...

– Ո՛չ, ո՛չ այսպիսի գրպարտութիւն գաւկիս համար չեն ընդունիր, – եւ դռան մէջ տեսնելով որդին, – լաւ ժամանակին կը հասնիս, Գրիգոր, քեռուոյդ պատասխան տուր եւ հասկցու իրեն թէ ոչ թուլամորթ, ոչ հոյլ եւ ոչ դանդաղ ես:

– Իմ փափագս ալ այն է, որ ինձ իմացնէ Գրիգոր թէ ինք ըսածներուս բոլորովին հակառակ ժիր, գործունեայ, եռանդուն է, եւ գիտէ ժամանակին առնուլ իր գէնքերը, ազգի, կրօնքի եւ հայրենի իրաւանց վրայ պատերազմիլ:

– Եթէ դոքա վտանգի մէջ են ո՛ր մարդ կրնայ առանց վատութեան դրոշմը ճակտին կրելու փախուստ տալ այդ պարտաւորութենէն, – ըսաւ Գրիգոր ծանրութեամբ, եւ առաջ անցնելով առաւ իր գիրկը Արփենին, որ իր փափկաթոյր թեւերը եղբօր վզին փաթաթելով, ուրախութեան համբոյրներով եւ տարիքին յարմար խօսքերով կը պատասխանէր այս գրկախառնութեան:

Իսկ Բիրեդ անգամ մը այդ տեսարանին լռելեայն աչք ձգելէն վերջ՝ լռելեայն դուրս ելաւ, որպէսզի ոչ եղբայր եւ ոչ գաւակները տեսնեն իր արտասուքը:

Կաթիլ մը արտասուք շատ անգամ այնչափ գաղտնիք կը պարունակէ, որ յանձնապաստան եւ յիմար մարդ մը ոչ կը զգայ եւ ոչ կրնայ իմանալ, իսկ խոհուն մարդուն համար մտածութեան նիւթ մ'է: Այդ կինը՝ երիտասարդ, գեղեցիկ,

քաղցր, զգայուն, որ իր եղբօ՞ր հետ ոտն առ ոտն կը կռուէր եւ կուզէր հեռացնել ամէն վտանգ որդուոյն գլխէն, ոչ միայն պաշտպան, յոյս, ժառանգ անձին, զակններուն եւ երկրին կը տեսնէր այդ տղուն վրայ, այլ նաեւ իւր հօր կենդանի յիշատակն էր իր աչքին, անցեալ երջանիկ օրերու, որ չեն դառնար, երբ անգամ մը սրանան հեռանան, եւ մարդս իր երեւակայութեան մէջ անոնք կուզէ բերել, դարձնել, մեռածը կենդանացնել, այդ արտասուքը այդ փափագներուն վկաներն էին: Իսկ Սուրէն, որ սուր աչք ունէր բայց մէկ մասը միայն կը տեսնէր այդ արտասուաց, կրկնեց ինքնիրեն ինչ որ սովոր էր գրուցել իւր քրոջ համար. Ահա՛ կանանց ամենն լար:

Նոյն միջոցին Գրիգորի միւս քոյրն էլ Նազէնիկ եկաւ, եղբօրը հետ գրկուեցաւ. գրեթէ հասած աղջիկ մը գեղեցիկ, գողտր, դեղձան մագերով, նուաղեալ աչքերով քաղցր տխրութիւն մը երեսին վրայ տարածեալ: Հաճելի էր տեսնել պատանին, որ դեռ երիտասարդութեան չէր հատսած եւ հօր մը ժպիտով կը նայէր իւր քերց վրայ եւ կը գուրգուրար:

Ընտանիքն ամէնքը միաբան իջան նախաճաշն ընելու, Սուրէն լուռ էր, վասնզի չէր ուզէր իւր քոյրը տխրեցնէի Գրիգոր երբեմն կը խոսէր, բայց Արփենին միշտ նիւթ կը գտնէր խօսելու եւ հարցնելու: Սեղանատունէն վար կ'երեւար գեղեցիկ փոքրիկ լիճը արծաթի սկաւառակի մը պէս, մակոյկ մը լճակը կապուած իբր թէ կը հրաւիրէր պտոյտ ընելու ծառագարդ եւ ծաղկագարդ ափանց վրայ. բայց ոչ ոք այդ մտածութիւնը չուներ. Սուրէն առաջինն ելաւ սեղանէն՝

նոյնպէս ամէնքը, եւ Արփենի ամենէն վերջ, միայն նա էր, որ չէր գգար թէ սպառնալից փոթորիկ կար օդին մէջ:

Խեղճ մայր, գիտէր, որ գաւակն իրմէ պիտի բաժանուէր, եւ այս անգամ ինք չէր, որ կ'ուղարկէր, այլ ստիպող յարկը՝ մահահոտ պատերազմի շոինդն էր, որ իր գրկէն կը կորզէր իր միմիայն յոյսը: Ուստի կորագլուխ անձայն գոհի պէս տեսաւ նորա սպառազինիլը, այլեւս արտասուք չի կար աչքերը, վասնզի սիրտն էր, որ կուլար, եւ երբ սանդուխին դուռն որդուոյն ձեռքերն եւ երեսները համբուրեց եւ ինք աչքերը գոց երկայն գրկախառնութիւն մըրաւ, մէկը չէր կրնար որոշել աղօ՞թք էր թէ գրկախառնութիւն:

Քսանի չափ հեծեալ սպառազէնք Գրիգորի կը սպասէին, երբ նա էլ հեծաւ եւ առանց գլուխը դարձնելու ելաւ բերդին դռնէն դուրս Սուրէնի ետեւէն.

– Չաւէ՛ն, Չաւէ՛ն, – կանչեց ներդաշնակ ձայն մը վերէն:

Մեզ ծանօթ անձնապահապետը դարձեալ մտաւ, եւ տեսնելով թէ Տիկինը չի խօսիր, իջաւ ձիւն, ելաւ սանդուխն երէն վեր:

– Չաւէ՛ն, քեզի ներդութիւն տուի, բայց մօր մը տկար սրտին ներէ. աւելորդ է քեզի յանձնել, բայց խնդրեմ հսկէ գաւկիս վրայ, – ըսաւ Տիկինը:

– Ո՛հ իշխանուհի, առանց իշխանիկին հաւտա՛ թէ Չաւէն աշացդ չերեւար:

– Աստուած հետերնիդ լինի... – կրցաւ միայն գրուցել խեղճ կինը եւ գլուխը դարձուց դէպի դուռը. էլ չէր կարող: Շտկուեցաւ դէպի եկեղեցին եւ հոն իւր վիրալից մայրենի

սիրտը տարածեց ստեղծողին՝ միմիայն մխիթարիչ ցաւերու:

Ծեր զինուորը մօր մը այս կերպարանքին շի կրցաւ դիմանալ, գլուխը շարժելով, աչքերը սրբելով հեծաւ եւ մտրակեց եւ փոշուոյ ամպի մէջ անհետացաւ եւ հասաւ խումբին, որ լուսեամբ իր ընթացքը կը շարունակէր, մինչեւ հասաւ Վարդանակերտ:

Սուրէն, որ մինչեւ այն ժամանակ բերանը չէր բացած, ցցուց հեռուանց Գրիգորի ծեր գօրավար մը, որ աւանին հողապատնէշներուն դուռը կեցած զիբենք կը դիտէր. «Տե՛ս, – ըսաւ, – սա ծերը Թւոդորոսի տեղապահ եւ մեծ բարեկամն է. սա է, Ատոն Շահունի, երկիւղ երթէք չէ գիտցել թէ ի՞նչ է, մահն արհամարհել իրեն բնութիւն է դարձել, հիմա որ վաթսունն անց է, պատերազմի մէջ երիտասարդէ լաւ կը կռուի, կարող է խարդախութիւն մը, սուտի մը համար իր գաւակն սպաննել. կարծեմ թէ իւր ծիծաղը ոչ ոք տեսած չէ, երբ մօտենանք եւ զինքը դաժան տեսնես մի՛ գարնանար, բացի Թւոդորոսէ ոչ ոք համարմունքի արժանի չի սեպեր, եւ շնորհք է եթէ չարհամարիէր»:

Եւ իրօք, երբ մօտեցան, ծեր գօրավարը հագիւ թէ ընքուիների թեթեւ շարժումնքով բարեւ մը առաւ, իւր արձանի դիրքը ամենեւին չի Փոխեց: Իսկ Սուրէն, որպէսզի կարէնայ զինք խօսեցնել, նոյն Ատոնի առ Թւոդորոս դրած թղթիկը ցոյց տալով, հարցուց թէ ո՞ր էր Հայոց գօրավարը:

– Այս նամակն ո՞վ քեզ տուաւ, Կամսարական, – ըսաւ դաժան ծերը:

– Այս առաւօտ ինձ տուին իշխանին կողմէն:

– Դուք քնած էիք, երբ նա հոս էր, – գրուցեց ծերը խստութեամբ, եւ իբրեւ թէ ինքնիրեն խօսելով, – այս է ահա մեր իշխանաց եւ իշխանագանց սովորութիւնը, ամենէն լաւերը քուն կը լինին, երբ գործելու ժամանակ է, իսկ վատերը մեծ շնորհք կ'ընեն եթէ մատնիչ չլինին եւ թշնամոտյն չառաջնորդեն:

– Կարելի՞ է, Ատոմ իշխան, մեզ իմացնես թէ որո՞նք են թշնամոտյն առաջնորդողք:

Այս խօսքին ծերը պատասխան նաեւ չի տալով՝

– Հայոց գօրավարը, որ այս թողթը քեզի թողէր է, ըսել կուզէ, որ երթաս զինքը յունաց բանակը գտնեն, տէ՛, գնա՛, մի՛ դանդաղիր, տե՛ս, ինձ էլ պատվփրեց գօրքը պատրաստի ունենալ, – ըսաւ եւ ձեռքով ցցուց գօրքը, որ պատրաստ զէնքի վրայ կանգնած կը սպասէին:

Եւ այս խօսքերը գրուցելով կոնակը դարձուց բոլորովին:

Իսկ Սուրէն առանց խօսելու հեծաւ ձին եւ սկսաւ շարունակել իր ճամփան, երեւակայելով թէ տեղեկութիւն հարցնել յունաց բանակին համար այդ քաղցր ծերուն աւելորդ եւ չափազանց հետաքրքրութիւն պիտի թուեր եւ մեծ յանդիմանութեան առիթ, իր ծիծաղը սանձելով կը շտապէր առաջ անցնելու: Իսկ Գրիգոր, երբ հազիւ քիչ մը հեռացան՝ քրքիչ բարձրացնելով հետեւեցաւ քեռոտյն մինչեւ մատեցան Վաղարշակերտի, եւ յունաց բանակը երեւցաւ:

Գ Լ ՈՒ Խ Գ

Մեր Կամսարականն եւ քեռորդին մտան յունաց բանակը, որ Վաղարշակերտի շուրջը տարածուէր էր: Հոռմէական անունը թէպէտ կը պահէին Բիւզանդիոյ կայսերք, եւ արտաքին փայլը դեռ կ'երեւար, բայց ամէն բան եւ զինուորութեան ամէն կարգ, կանոն թուլցած, արուած էր, հոռմէական արծիւն էր, որ լեզէոններուն գլուխը թելերը կը տարածէր, բայց թշնամոյն առաջին դիմադրութեան եւ հարուածին կը սլանար ի փախուստ, եւ այդ լեզէոնները միշտ մեծ քաջութիւն ցոյց կ'ուտային ներքին խռովութիւնք հանելու քան թէ թշնամոյն դէմ պատերազմելու:

Եթէ զինուորին քով վատութիւն եւ անկարգութիւն սովորական էին դարձած, գորավարները նաեւ շատ անգամ շնորհուկով անուանեալ եւ ոչ արժանատրութեամբ գոռոզ յանձնապաստան եւ անարգ պալատական՝ հրամայել միայն դիտէին խաղաղութեան ժամանակ քան թէ առաջնորդել պատերազմի մէջ: Այսպիսի անձ մի էր Պրոկոպիոս, որ այս հոռմէական անուանեալ բանակին Սպարապետն էր, եւ որ Թէոդորոսի թախանձանոք եւ յորդորանոք հագիւ կրցեր էր շարժիլ եւ հասնիլ Կարնոյ ի Բագրեւանդ ամենայն դանդաղութեամբ:

Ուստի Սուրէն եւ Գրիգոր երբ մտան բանակը, ուղղուեցան Սպարապետին վրանը, որու դռան առաջ շարուած կանգնած էին հայ գորավարին թիկնապահները: Երբ

Սուրեն ուզեց անցնիլ, յոյն արարողապետը իմացուց թէ արգելք կար ներս մտնելու, թէպէտ ձայները բարձր եւ գայրագին կը լսուէին:

Թւողորոս փորձ պատերազմող՝ առաջին ակնարկին տեսաւ, որ այդ բանակը թէւ բազմաթիւ, բայց օգուտ չունէր երկրին իր անշարժութեան մէջ, երբ թշնամի մը կար իր առջեւ յանդուգն եւ կատաղի, որ մինչեւ այն օր յաջողէր էր իր ամէն արշաւանաց մէջ, եւ այդ յաջողութեան համար յանձնապատաստան այնչափ, որ կը համարձակէր թշնամի մեծ բանակի մը առջեւ երկուքի բաժնել իր գօրութիւնը: Ուստի յորդորեց գպրոկոս պարագ յարձակմամբ հասնիլ Արտագ, խորտակել արաբաց մեծ գունդը եւ միւսին, որ անցել էր Երասխը նահանջի ճամփան արգիլել եւ բնաջինջ ընել: Այս պարզ առաջարկութեան յունաց գօրավարը գոռոզութեամբ պատասխանեց.

Ես կայսերական բանակին մեծ Սպարապետ՝ ռեւիցէ մարդու եւ մանաւանդ հայ իշխանի մը խրատուն կարօտութիւն չունիմ, քու պարտքդ ինձ հնազանդիլ է եւ ոչ խորհուրդ տալ: Իսկ քու երկրիդ կորուստը, աւերը, գերութիւնը իմ ամենեւին հոգս չէ:

– Կ'իմանամ թէ այդ խօսքերուն մէջ կան այնպիսի ծանր բառեր, որոնց հիմա պատասխանել յարկ չեն համարիր: Բայց որովհետեւ ես պաշտօն ունիմ կայսրեն այս երկիրը կառավարելու եւ սորա փրկութեան հսկելու, եւ կը տեսնեմ վտանգը, որ թէ երկրին կը սպառնայ եւ թէ այս բանակին, կը խնդրեմ իմ խորհուրդներս եթէ արհամարհելի թուին, գոնէ

այնպիսի թշնամի մը չարհամարիես, որ քիչ ժամանակի մէջ եւ մէ աչաց առջեւ ոչ միայն Ասորիք, Եգիպտոս յափշտակեց ի կայսրէ, այլ դեռ երէկ՝ մէկ ահագին հարուածով՝ պարսից ինքնակալութիւնը հիմն ի վեր տապալեց:

– Զիս կայսրը հոս չուղարկեց քեզմէ ունելու համար ոչ թշնամոյն արարքը եւ ոչ իմ պարտաւորութիւնքս, պէտք է գիտնաս թէ շատ համբերեցի մինչեւ հիմա այդ քու շաղակրատութեանցդ, ուստի լռե՛ եւ դուրս ել առջեւես:

– Կայսեր հրամանները եւ իր սպարապետները գիտեն յարգել, – ըսաւ Թէոդորոս ոտք ելնելով եւ սանձելով սրտմտութիւնը, – բայց գիտեմ եւ տեսեր եմ նաեւ այնպիսիներ, որ տան մէջ գիտեն հրամայել իրենց չափեն վեր եւ որոտալ, եւ պատերազմի ասպարէզին մէջ՝ թշնամոյն առաջ վատանալ եւ փախ չիլ: Կը փափագիմ, Յունաց գօրավար, որ այս վերջի բախտին չի փափագիս:

Եւ երբ այս խօսքերն ըսելով դուրս կ'ելնէր վրանեն, Պրոկոպիոս կատաղութեամբ ետեւեն կը նետեր սպարապետական գաւազանը, հայիոյանք եւ նախատինք ժայթքելով հայ իշխանին, որ՝ առանք գլուխը նաեւ դարձնելու, հայկական խումբին, որ իրեն կը սպասէր՝ «Երթանք, տղա՛ք, Իսմայէլի որդուոց դէմ», – ըսաւ, եւ ամէնքը հեծնելով շտապաւ հասան Վարդանակերտ: Բոլոր ճամփան երկայնութեան մէջ ոչ որ համարձակեցաւ եւ ոչ Սուրէն խօսք մը խօսիլ Թէոդորոսի հետ:

Թէպէտ գիշերը վրայ հասած՝ բայց անխոնջ գօրավարը քաշեց իր փոքրիկ բանակը Սարեակ ըսուած բլուրներուն

վրայ եւ հոն՝ այն կիրճերուն բերանը դարանամուտ կը սպասէր թշնամուտյն, աշնան գիշերներ ցուրտ էին այդ սարերուն բարձրութեան վրայ, բայց ո՞վ կը համարձակէր գանգտիլ, երբ ինք Թէոդորոս առանց կրակի գիշերը կ'անցնէր, որպէսզի իր ներկայութիւնն իմաց չի տայ թշնամուտյն: Հոն երեք օր, երեք գիշեր կեցած կը սպասէր ոչ միայն թշնամուտյն գալուն, այլ նաեւ կը սպասէր Յունաց Սպարապետին փրկարար մէկ շարժման, որ եթէ յառաջանար եւ դիրքը փոխէր թերեւս թշնամին կարէնար հարուածել: Բայց թշնամին երեւցաւ, եւ յոյնք իրենց անշարժութեան մէջ մնացին:

Թէպէտ այս նոր թշնամուտյն անունը մեծ՝ իրեն կրօնամուկատաղութեան առջեւ մինչեւ այնօր ամէն դիմադրութիւն խորտակուէր էր, բայց Ռշտունեաց իշխանն անսասան կուգեր չափը առնուլ նորա գօրութեան: Ուստի երբ թշնամին գրոհ տուաւ կիրճին մէջ անկասկած, արդէն բաժնուած հայ խումբը կիրճին երկու բարձանց վրայեն սուկալի նետածգութեամբ գինք շփոթեց, եւ վերջը այդ ժայտերուն կը ռնկեն դուրս թափելով սպառազէն խումբերը եւ արաբաց շփոթութեան սթափելու ժամանակ չի տալով աջ ու ձախ կը կոտորէին անխնայ, եւ առնելով ինկածներուն կողոպուտը՝ կ'անցնէին Վարդանակերտի մօտեն Երասխայ հունը օգնելու համար այն եղբարց, որ արաբաց ուրիշ մէկ գնդին կատաղութեան գոհ կ'երթային:

Կը շտապէր Թէոդորոս եւ թոյլ ու դաղար չէր տար գօրաց, որպէսզի հասնի թշնամուտյն, բայց նա սատանայական

արագութեամբ իր դառնութեան գործեր կատարել էր եւ ամէն տեղ Նախիջեւանէ մինչեւ ի Գողթն գաւառ, գիղ, ւսան եւ անպատասպար քաղաք ւերակ էր եղեր, դէզադէզ մարդկանց դիակներ եւ արեանց ճապաղիք այդ բարբարոս աւագակաց հետքերն էին, հուր, սուր, մահ իրենց նշանակներն էին, որ թողէր էին ետեւնեն: Լեռներու, բերդերու ապաստան եալ մարդիկ կ'իջնային գունդագունդ ողբ ի բերան փնտրելու համար իրենց սիրելիները, որ կամ սրոյ ճարակ եղած էին՝ կամ՝ որ ւելի տակալին էր՝ անողորմ ազգին գերութեան գնացած: Տուն, ամառանոց, եկեղեցի՝ ամէն բան կը մխար, ամէն բան արիւն կը հոտեր: Ծեր պատերազմողք, որ կարծէին թէ նոր չի կայ իրենց համար պատերազմի հետեւանք թշուառութեանց մէջ, երբ կը տեսնէին եղած անգթութեանց ու պղծութեանց հետքերն, երբ կը դիտէին յօշոտեալ անդամներ,, կրակի մէջ նետուած կանանց եւ կաթընկեր տղայոց դիակներ, անօգուտ կատաղութեանց վրայ տակմամբ կը նայէին եւ գլուխնին շարժելով երեսնին անդին կը դարձնէին: Ատոն Շահունի, որ պարսից հետ եւ դէմ պատերազմած էր տարիներով, որ քուշանաց եւ կովկասային ամէն ժողովրդոց հետ կռուած էր, Սմբատ բազմայաղթի ամէն պատերազմներուն մէջ գտնուելով, եւ շատ բան կ'ըրնար պատմէք եթէ ուզէր խօսիլ, նա եւս, երբ եղածները կը տեսնէր, որ գազանութեան չափն անցեալ էին, երեսը թթուեցնելով «էհ» մը արձակեց:

Իսկ Թեոդորոս, որ ամէն ջանք կ'ընէր օգնելու խեղճ ժողովրդոց, յանկարծ Սուրէն Կամսարական փնտրելով, մէկ

կողմ առաւ.

– Սուրէն իշխան, դու շուտ մը ա՛ն Դաթի որդին եւ գնա, – ըսաւ, – վասնզի ո՛ր գիտէ եթէ այդ անպիտան յոյները յաղթուին, որ շատ հաւանական է, այս ամէն չարիք եւ անզգամութիւնք Կոզովիտ եւ Բագրեւանդ կրնան գործուիլ այդ անողորմ ազգին ձեռքէն: Գնա՛ շուտով, քոյրդ միայն մի թողոր: Ես էլ կ'ուզայի, բայց պէտք է այս գառանաց ջանամ հասնէի թերեւս գերիները կարէնամ թափել իրենց մադիլներէն:

Ուստի Սուրէն ու Գրիգոր իրեն խումբով բաժնուեցան գորավարեն երթալու Կոզովիտ, որ իրօք այն վիճակին մէջն էր հորում երեւակայեց Թէոդորոս:

Արաբք Թէոդորոսի հարուածէն վերջ գորացեալ ուրիշ դնգաց օգնութեամբ, աւելի զգուշութեամբ եւ խոհեմութեամբ առաջ քայլեցին, եւ իրենց յառաջապահներէն իմանալով յունաց անհոգ դիրքը, չսպասեցին, որ թշնամին իրենց վրայ յարձակի, այլ ամենայն կրօնամոլ կատաղութեամբ յարձակեցան Պրոկոպիոսի բանակին վրայ, որ արդէն իմացած նոցայ պարտութիւնը հայոց գնդէն եւ բանակին փոքրիկութիւնը, ինչպէս հեռուէն նոյնպէս մօտէն արհամարհէր էր գիրենք: Պատերազմը երկար չի քշեց, եւ վաթսուն հազար հոգոյ բանակ մը տասն հազար արաբացի գորաց առաջ քանի մը ժամ դիմադրութենէ վերջ չարաչար խորտակեալ կը փախչէր, իր բոլոր բանակը թողլով կապուտ կողոպուտ յաղթողին, որ ամէն բանի տիրանալէ ետք, ասպատակ սփռած ամէն տեղ կավարէր՝

կը քանդեր ըստ իւր սովորութեան, ո՛ր որ ոտքը հասնէր:

Մեծ խումբ մը այս բարբարոսաց անտէր անտէրունջ գտնելով երկիրը, որ յունաց այս մեծ կոտորածէն զարհուրէր էր, սփռեցան Կոզովիտ, եւ ինչ որ դիրամատոյց գտան՝ աւարելէ եւ դերելէ վերջ յարձակեցան Վարդանակերտի աւանին վրայ, որ կատաղի դիմադրութիւն ըրաւ այս անօրինաց, որ յուսահատելով թողին պաշարմունքը: Նոյն միջոցին փոքրիկ գունդ մը, որ Վարդանաբերդի գեղեցիկ շէնքը տեսած հեռուէն եւ չորս կողմը պտոյտներ ըրած էին, մեծ հարստութիւն եւ գանձ յուսալով, եկան խումբին գօրավարին, որ Ալի անունով Շէյխ մէր, իրեն առաջարկեցին՝ թէ երկրին տիրոջ ամբողջ հեռու չէր եւ լաւ աւար մը անշուշտ պատրաստ կար եթէ յաջողէին մտնել: Շէյխ Ալի առած իր գունդը եկաւ գննեց բերդը ն երբ տեսաւ պարիսպներուն բարձրութիւն եւ ամրութիւնը երկաթապատ դռները, ցաւագին գլուխ մը շարժեց նշան յուսահատութեան: Բայց սատանայական աչքերով երիտասարդ մը նոյն ատեն իրեն մօտենալով.

– Յուստիատելու բան չկայ, Տէր, – ըսաւ. – եթէ աս գիշեր աշխատինք ամէնս եւ անդադար, կրնանք այդ բերդն առնուլ

– Ինչպէ՞ս, – հարցուց Շէյխը:

– Եթէ բարձրեն առնուլ անկարելի է, կաշխատինք գետնի տակէն կը փօրենք այս պարիսպներուն հիմքը, եւ աստուած կը յաջողէ:

– Լաւ է այս խորհուրդը, – ըսաւ Շէյխը, որ վաթսունամեայ մարդ մէր, եւ որու վրայ մեծ համարմունք ունէին իւր

գորականք, վասնզի Մարգարէին առաջին սպաներուն մէկն էր:

Ուստի բահի, բրշի պատրաստութիւնք տեսնուեցաւ, եւ երբ գիշերն եկաւ սկսան խրամը փորել եւ խորն իջնել այդ ճիւղները շարունակ կը փոխուէին եւ մրջիւններու պէս կ'աշխատէին. երբ մէկ մասը հող կը կրէր. միւսը փորուած հողէ կամարը ցիցերով կ'ապահովէր, այսպէս առաջ կ'էրթային եւ պարսպին կը մօտենային: Իսկ բերդին պահապանները միամիտ կեցած եւ փորձ մարդ ներսը չի գտնուելով, վասնզի Տիկինը բոլոր պատերագմի հնուտ անձինքը դրկած էր որդուոյն հետ, պարիսպներուն բարձրութեան վստահացած հանգիստ նստած կը սպասէին: Մահաբեր գործը կը յառաջանար, եւ դիւական յաջողութեամբ ոչ ժայռ, ոչ արգելք մը կը հանդիպէր այդ ճիւղներուն, որք առաւօտեան դէմ պարիսպը անցած էին եւ սկսէր էին բարձրանալ. եւ որպէսզի պաշարելուց ուշադրութիւնը գրաւէին՝ զօրաց խումբն սկսաւ յարձակումներ ձեւացնել, սանդուխներ բերել պարիսպներուն մօտեցնել, նետաձգութիւնք ընել դէպի պարիսպները, ան ել ժայռերէ վեր ելնել եւ կախուիլ: Պահապանք թէպէտ թուով քիչուոր՝ բայց պաշտպանութեան համար զիրենք բաւական տեսնելով ավիզի զուարճութիւն քան թէ երկիւղ կը զգային այս տեսաբանեն. ուստի պարսպաց աշտարակներուն մէջ երբ միամիտ կանգնած էին, յանկարծ ձայն մը լսուեցաւ թէ թշնամին բերդին մէջն է: – Սարսափն ամենքը պաշարեց,

երբ տեսան բերդին գալթին մէջ արաբացի ճիւղներու սուսերամերկ խումբ մը, որ քանի կ'երթար կ'աւելնար, պահապանք վար թափուեցան պարիսպներէն եւ կատաղի կռիւ սկսաւ այդ յօրին բերանը ուսկից թողալով դուրս կը ժայթքէին այդ գագանները. մէկ ինկնողին տեղ երկուք կը բուսնէին վայրկեանէ վայրկեան, պահապանաց յուսահատ կռիւը յայտնի բաւական չէր ազատելու, ներքին պալատը, որ մեծ ամրութիւն չունէր, ուստի կանանց եւ տղայոց վայնաստունը, ճիչն ու աղաղակը, այդ զինուց շառաշմանց, մեռնողներու ողորմ հառաչանաց, կատաղի պատերագնդաց յիշոցներուն եւ հայհոյութեանց հետ, տեսնողի եւ լսողի ահուդող կը պատճառէր: Վերջապէս յարձակողք յաջողեցան մեծ բերդին դուռը բանաւ, եւ էլ ուրիշ յոյս չի մնաց դիմադրելու, բոլոր արաբացի խումբը կը դիմէր ներս կատաղաբար: Ո՛վ պիտի պաշտպանէր այդ գագաններուն դէմ խեղճ կանայք եւ մանկտիք, քանի մը զինեալ սպասաւորք դռները եւ պատուհանները ամրացուցեալ կահ-կարասեօք՝ վերջին եւ անյոյս ճիգ մը թափեցին դիմադրութեան, քանի մը յուսահատ կանայք աշվնին դարձած՝ յիմարացեալ յուսահատութենէ եւ երկիւղէ վերի բարձր պատուհաններէն ինչ որ ձեռվնին կը հանդիպէր կը նետէին այն պատերագնդաց վրայ, որ տապարներով եւ մուրճերով կը ջանային դուռն պատուհան կոտրելու, եւ ահագին ցօղերով երկաթի վանդակներ կը ճարճատեցնէին:

Կին մը միայն, որ այս վիճակը կը տեսնէր եւ որուն երեսին վրայ նկարուած էր այլայլութիւն եւ յուսահատութիւն,

Բիւրեղ տիկին, առանց ինքզինք կորսնցնելու իր կենսաց պահպանութենէն աւելի ուրիշ մտածութիւն մը մտքին մէջ յանկարծ գալով, մտաւ իր աղջկանց սենեակը, տեսաւ Նազէնիկը, որ գոգալով ծունկի վրայ կ'աղօթէր, իւր քրոջ անկողնին քով, որ հանգիստ եւ անխռով կը քրէանար: Այդ կինը, որուն աչքերը ոչ արտասուքով այլ արիւնով լցուած էին, առանց խօսելու գրկեց մէկը եւ միւսին ձեռքէն բռնելով՝ կայծակի արագութեամբ վազելով իջաւ սանդուխներէն վար, իջաւ պարտէզին գահերէն վար, մինչեւ լճին եզերքը. հոն դրաւ փոքրիկ մակոյկին մէջ տղան. մտուց իւր շփոթած աղջիկը, եւ ինքն որ մտաւ, «փա՛րոք քեզ աստուած իմ» աղաղակեց եւ թիակ մը ձեռքին առած բացուեցաւ ցամաքէն, ուրախութեան ծիծաղ մը եկաւ երեսին, եւ երկու ձեռքով աղջկանը փաթաթուելով. «Ահա ազատեցանք, Նազէնիկս, մեր պատիւը անարատ կրնանք հոս այս լճիս մէջ թաղել», – ըսաւ: Իսկ այդ քնքուշ եւ միամիտ աղջիկը. «Հոս չեն կրնա՞ր հասնիլ ուրեմն այդ անզգամները, մայրիկ», – կը հարցնէր: Իսկ փոքրը՝ զարմացած, շփոթած իւր սուր եւ սեւ աչքերէն քունը թօթափելով. «Ո՞ր կ'երթանք մայրիկ, դու գիտե՞ս թիավարել», – կ'ըսէր: «Այո, զաւակս, այսօր պիտի թիավարեն», – ըսաւ եւ թիակներն անցուց եւ սկսաւ ամենայն զօրութեամբ հեռանալ՝ ուղղուիլ դէպի այդ լճակին միմիայն փոքրիկ կղզին. միշտ աչքերը դէպի ամրոցն ունելով: Խեղճ կինը այդ լճակը փոքրիկ կը գտնէր եւ այդ յուսահատութեան մէջ դեռ նուազ յոյս մը կը պահէր եթէ մէկը այդ զագաններէն գինքը չի տեսնէր. բայց աչն յոյսն էլ ոչնչացաւ, երբ հագիւ

թէ կղզուոյն եւ բերդին մէջտեղի միջոցն հասաւ, տեսաւ, որ մէկ, երկու, երեք եւ դեռ քանի մը հաստ ճիւղներ իրենց մէջ կը խոսէին. թէպէտ լեզունին շէր հասկնար, բայց կ'իմանար իրենց շարժմունքեն թէ իւր վրայ կը խոսէին, եւ իրեն հասնելու հնարք կը փնտրէին: Յուսահատութիւնը արտաքոյ կարգի գորութիւն մը տուած էր իրեն, զարմանալի յաջողութեամբ կը թիավարէր եւ նոյն միջոցին կը եսներ, որ քանի մը հաստ այդ ճիւղներէն կը թողոյին իրենց գգեստները կը նետուէին ջուրը շուր ետեւէն. ոմանք շուտ մը ետ կը դառնաչին, բայց ահագին խափշիկ մը ձուկի պէս կը լողար եւ, երբ ինք կղզուոյն ավտունքը գտաւ, այդ գագանը կէս ճամփան առած էր արդէն, ուստի անշփոթ փոքրիկ տղուն ձեռքեն բռնեց գիրկն առաւ: «Դու այստեղ այս լճափը նստէ, սիրուն Արփենիս, իմ աննման գաւակս, իմ գեղեցիկ հրեշտակս, աստուած քեզի պահապան լինի, մեր թշուառութիւնը քեզի ողորկութիւն դարձնէ եւ երջանիկ ընէ», – ըսաւ, համբոյրներով ծածկելով նորա երեսները եւ աչս առաջին անգամ աչս պարագային մէջ արցունքով թրջեց. եւ դնելով կղզին ծածկող ձարխոտին վրան՝ եղէգներով վարագորի մը ետին՝ «Դու այստեղ պահուէ, զքեզ մէկը չտեսնէ, մինչեւ որ մենք գանք», – ըսաւ. տղան շփոթած մօրը խօսքը մտիկ ըրաւ եւ ձարխոտին մէջ ծածկուեցաւ: Ան ատեն ինք ձեռքերը երկինք տարածեց, կարճ աղօթք մ'ըրաւ մտքեն, վերջը գօտին քակեց Նազենիկին գօտուոյն անցած եւ իրեն կապեց եւ մակոյկին մէջի պզտի խարսխին շուանը նուչնպէս իւր մէջքին կապեց եւ անթարթափ աչօք սկսաւ

նաչիլ այդ սեւ խափշիկին, որ քանի կ'երթար կը մօտենար, երբ իւր ընկերներն ամէնքը յուսահատ ետ դարձեր էին: Երբ տեսաւ, որ քանի մը նաւակի միայն միջոց մնաց չոր եւ նորա մէջ, ողորմուկ ձաչնով՝ «Տէ՛ր, մի՛ համարիր զայս ինձ ի մեղս», – ըսաւ եւ դրկելով գգուելով իւր Նագենիկը, նետուեցաւ լճին մէջք Թշուա՛ն կին, չի տեսաւ նետ մը, որ նոյն միջոցին սլացաւ եւ զարկաւ խափշիկը, չի լսեց ձայն մը, որ գոչեց. «Ա՛յ Տիկին, մի...» ...լճին խաղաղ ջուրերը ճղքուեցան բոպէ մը կղզուոյն քով՝ եւ վայրկեան մը ետքը կատարեալ միապաղաղ ծածկեցին այդ համեստութեան գոհը եւ գեղեցկութեան հրեշտակը: Քիչ անդին սուկալի յիշոցք մը լսուեցաւ, ջուրը կարմիր ներկուեցաւ եւ ճղփիւն մը լսուեցաւ, որ իջեցուց լճին յատակը խափշիկին մարմինը:

Լճին եղերքը թափառող անօրինաց աչքերը տեսան այդ կնոջ եւ իր աղջկան ջուր նետուիլը, իրենց սեւերես ընկերոջ անունը գոչեցին քանի մը անգամներ. եւ երբ տեսան ձայն, պատասխան չի կար, յուսահատ՝ ժամանակ չի կորսնցնելու եւ բերդին ասարեն չի պակսելու համար թողին ծովեզրը եւ ներս մտան:

Ան ատեն լճին եղեգնուտին կողմեն ջուրը շարժեցաւ, հիմա ուրիշ մէկն էր կը լողար, բայց այնպէս որ հագի քիթը դուրս էր ջրէն, թեւերը չէին շարժէր այլ ոտքերուն մահտները միայն, եւ այս գողի պէս լողացող մարդը եկաւ մօտեցաւ կղզուոյն անշշունջ, առանց երեւալու՝ միշտ եղեգներու սեգերն իրեն վարագոյր պահելով ելաւ ցամաք եւ գետնի վրայ սողալով գրեթէ եւ ոչ քայլելով իբրեւ թէ բան մը կը փնտրեր,

եւ վերջապէս դտաւիր փնտրածը: Արփենի նստած՝ երկու թելերով ծունկերը գրկած՝ խոտերուն մէջ կէս մը կորսուած կը մտածէր. անշուշտ ինքնիրեն «Մայրիկը ուշացաւ» կ'ըսէր, երբ կամաց, հաստ եւ իրենց շատ ծանօթ ձայն մը «Արփենի, Արփենի, սիրուն Արփենի, հոս ի՞նչ կ'ընես» ըսաւ:

– Չաւէն հայրիկ, դո՞ւ ես, մայրիկին կը սպասեմ, – գրուցեց աղջիկը տեղաց ցատկելով:

– Մայրիկը գիս դրկեց քեզ տանելու համար, եկ երթանք:

– Բայց դու լիճն ընկեր ես, Չաւէն հայրիկ, վրադ գլուխդ բոլոր թրջէր է:

– Հոգ չէ երբ ես ջուրն ընկնիմ, աղջիկս:

– Բայց մայրիկը կըսէ, որ ջուրն ընկնիք՝ կը խեղդվիք:

– Այդ ինձ համար չէ, սիրուն Արփենի, աստուած քեզ պահէ, որդեակ:

– Ինչո՞ւ երեսդ անդին կը դարձնես, Չաւէն հայրիկ:

– Արեւն աչքիս կը գարնէ անոր համար: Բայց հիմա խօսելու ատեն չէ, եկ ինձ, որդեակ:

– Ինչ կ'ընես, Չաւէն հայրիկ, գիս կը թրջես, բոլոր ջուր եղայ:

– Հոգ չէ, Արփենի, դու ձայն մի՛ հանէր, ամենեւին մի՛ խօսիր, մինչեւ որ ցամաք ելնենք:

Խեղճ տղան կուրծքին վրայ պառկեցուցած նոյնպէս լողալով կ'երթար Չաւէն մինչեւ ցամաքը գտան. այն ատեն եղէգներու մէջ ելաւ կանգնեցաւ, հագաւ իր սպառազինութիւնը, եւ երբ աչքը դարձուց Վարդանաբերդի տեսաւ մուխ մը կը բարձրանար. աշվները կրակ դարձած

սոսկալի յիշոցք մը տուաւ ատամները կրճտելով, այնպէս որ Արփենի սոսկմամբ «Ի՛նչ եղար, Չաւէն Հայրիկ» ըսելով սկսաւ փախչիլ. «Կա՛ց որդեակ, կա՛ց Արփենի, միտքս չեկաւ թէ հրեշտակներու քով ամէն պարագայի մէջ իրենց լեզուին չափ պէտք է դնեն», գրուցեց եւ ուժով մը սուլեց. Վայրկեան մը շանցած իր նժոյգը եկաւ վագելով եւ եղէգները կոտորտելով: Իսկ երբ Արփենին գիրկն առաւ Չաւէն, խելօք ձին մեշքը խոնարհեցուց, որ դիւրութեամբ հեծնա զինուորը, եւ Կ'աղգուանայ ճամփան բռնեցին:

ԳԼՈՒԽ Գ

Մի ոգի տխրութեան խորին եւ աներեր
Բնակեալ հայս տեղիս կը տանի քո քայլեր.
Արձագանք անցելոյն՝ ոչինչ այլ չի լսուիր,
Յիշատակ քեզ գրաւի: Ներկան չի նշմարուիր: —
Ջերթ գանգակ հեռաձիգ խառնակոչ կը հնչեն
Մայր ծառոց գագաթունք հողմավար կ'արտասունն,
Չիք մի ձայն բընութեան իբր մեռեալ նա թրուի
Եւ ի մէջ դամբանաք՝ ե՛ս լոկ կամ կենդանի:

ՇԼԵԳԵԼ

Չաւեն Հայրիկի գիրկը ձիու վրայ ճանապարհորդել
Արփենի շատ կը սիրէր, ուստի նախ Հաճելի եղաւիրեն այս
երթը, բայց երկու ծանր խնդիրներ կային իրեն Համար, որ
պէտք էր լուծուէին, ուստի ըսաւ.

– Մայրիկը, Նազէնիկը ո՞ր գնացին, գիտե՞ս:

– Գիտեմ որդեակ, – պատասխանեց ծեր զինուորը թէպէտ
ձայնը այնչափ արտասուալից էր, որ՝

– Հայրիկ, դուն կուլա՞ս, – ըսաւ պզտիկը եւ գլուխը վեր
առաւ Չաւենի երեսը տեսնելու համար՝ բայց միայն մօրուքը
տեսաւ:

– Չէ, որդեակ, ի՛նչ կայ լալու, Հարբուխ եղած եմ քիչ մը,
այն է:

– Թրջեցար անկից է, մայրիկը կըսէ թէ երբ մէկը թրջի՝

Հարբուխ կը լինի, ես էլ հարբուխ պիտի ունենամ: Այնպէ՞ս չէ, Հայրիկ, զգեստներս բոլոր թաց են:

Ծերը՝ այս հարցաքննութենէն, ուր մայրիկին բոլոր խօսքերը մէկ-մէկ վկայութիւն էին այնպէս Յուզուած էր, որ կը շփոթէր պատասխան տալ եւ կը սպասէր, որ Արփենի խօսքը փոխէր. եւ իրօք ժամանակը եկած էր՝ Արփենի երկրորդ խնդիրն առաջարկից.

– Հայրիկ, նախաճաշիկ ե՞րբ պիտի ընենք, ես անօթի եմ:

– Հիմա քանի մը վայրկեանէն, – ըսաւ ծեր գինուորը եւ շուրջը կը նայէր, մտածելով թէ ո՞ր էր, վասնզի միտքը բոլոր այդ սոսկալի եղեռնին էր, որ աչքին առաջ դարձած էր, եւ յիշելով թէ գոնէ քառորդ մը ժամանակ պէտք էր գիտը հասնելու, ձիուն ձայն տուաւ, որ շտապէ, եւ սկսան թռչիր Եւ Արփենի ուրախութեան ձայներ կը ձգէր: Ահա գիտ մը երեւցաւ. բայց ձայն ձուն չի կար, շուն մը նաեւ չի կար, որ հաշէր. «Տէր աստուած, – կ'ըսէր ծեր գինուորն ինքնիրեն, – միթէ արաբին ոտքը հո՞ւս էլ հասեր է. բայց ոչ, խոտ էլ կայ, կանաչ էլ կայ»: Վերջապէս իջաւ ձիեն, պտոյտ ըրաւ, ձայնեց, գոչեց, պատասխան տուող չեղաւ. երբ մտքէն կ'անցնէր դուռը խորտակել եւ քանի մը ոտք էլ առաւ, ահա պառաւ կին մը նստած արեւուն մէջ դռան առաջ իլը ձեռքը կը մանէր, եւ այնպէս խոր զբաղած էր իր մտածութեանց մէջ, որ ոչ ոտքի ձայն, ոչ զէնքի շառաչ գինք չէին արթնցնէր:

– Բարի՛ լոյս, մայրիկ, – ըսաւ իր բնական ձայնով. պատասխան չի կար, եւ որովհետեւ Չաւէն իր տեսակին մէջ դիտողական փիլիսոփայութենէ գուրկ չէր, եւ դիտէր թէ

ընդհանրապէս մարդիկ մանաւանդ կանայք կը սիրեն իրենց տարիքը պզտիկցնել, ուստի ձայնեց.

– Բարի՛ լոյս գա վրադ, քորիկ:

Դարձեալ պատասխան չի կար. առաջ անցաւ զինուորը եւ երբ ստուերը պատաւին վրայ ինկաւ, նա անխռով գլուխը վեր առաւ եւ չափելով դիմացինը անգամ մը

– Ի՞նչ կ'ուզես, ասպատակեն ի՞նչ լուր կայ, – ըսաւ:

– Աս տղուն համար քիչ մը ուտելիք կ'ուզեմ, քորիկ:

– Մօ՞տ են թէ կորան գնացին:

Չաւէն իմացաւ թէ խուլ էր կինը, ուստի ականջին մօտեցնելով շրթունքը, «Քիչ մը ուտելիք, ուտելիք սա տղուն համար», գոչեց եւ այնպիսի ձայնով, որ պատերազմի ժամանակ միայն կը գործածէր:

– Իմացայ, իմացայ, ականջս ծանր է, բայց խուլ չեմ... ի՞նչ սիրուն տղեկ ունիս... – ըսաւ պատաւը Արփենին նայելով եւ գնաց:

Արփենի իջաւ Չաւէնի դրկեն, սկսաւ պտըտիլ, երբ Չաւէն կանգնած կը մտածէր, մենք գիտենք թէ ինչ կը մտածէր, բայց Արփենի, որ ներս դուրս ելաւ մտաւ.

– Չաւէն հայրիկ, այդ կինը չեկաւ, մոռցաւ՞ ուտելիք բերել,

– հարցուց, – ես շատ անօրի եմ: – Իսկ Չաւէն երբ չի լսեց, տղան եկաւ եւ սրունքներէն քաշելով՝ «Չաւէն հայրի՛կ, Չաւէն հայրի՛կ», – կանչեց. երբ տեսաւ թէ չիմանար, սկսաւ շրթունքը թուլացնել եւ պիտի սկսէր լալ, երբ Չաւէն քունէ արթնցածի պէս գրկեց տղեկը.

– Ի՞նչ է, սիրուն Արփենիս, ի՞նչ է, իմ հրեշտակս, մի՛ լար:

– Վախեցայ, որ դու էլ այդ պատալին պէս պիտի չի լսես:

– Մի՛ վախեր, ես կը լսեմ. երթանք, պատալը տեսնենք թէ ի՞նչ կընէ, ի՞նչ կը բերէ քեզի:

Երբ ներս պիտի մտնէին՝ տեսան փայտեայ մաքուր սեղանի մը վրայ սէր, մածոն, պանիր, խաղող, լաւաշ դրած, պատալը կ'ուզար: Բարեբախտաբար տղաք ազնուապետական զգացմունք չեն բերէր իրենց հետ անդիի աշխարհքեն. Արփենի, որ արծաթեայ սկաւառակներու մէջ սովրած էր ուտել առանց ուշադրութեան այդ հողէ ամաններուն՝ ախորժակով կ'ուտէր. եւ Չաւեն թէպէտ դառնաց եալ հոգուով՝ մեծ մխիթարութիւն կը զգար այդ անմեղ հրեշտակին նայելով, որ իւր աչաց առջեւ նստի՝ չէր տեսեր որբութիւնը: Բայց պատալը թելն դրդելով՝ զինք կը հրաւիրէր ուտելու. ծեր զինուորը թէպէտ կէս-գիշերվնէ ի վեր շարունակ կը ճանապարհորդէր, բայց ախորժակ չուներ ուտելու. պէտք էր Արփենի զինք կրկին-կրկին հրաւիրէր, որ ուտէ, ուստի քանի մը պատառ առաւ եւ բաժակ մը գինի խմեց:

Շփոթած էր ծեր գիովորը. տղան երբ կշտացաւ մայրիկը կը հարցնէր. իսկ պատալը՝ ասպատակեն լուր կը հարցնէր. ուստի կարճ կապելու համար հրաժարական բաբէ մը տուաւ պատալին, հեծաւ ձին եւ քանի մը ժամուան մէջ հասաւ Կ'աղզուան: Արփենի շինացաւ այս ճանապարհորդութիւնը, վասնզի մեծ մասը քնացաւ եւ երբ հասան աչքերը բացաւ տեսաւ կանայք եւ աղջիկներ, որ զինք դրկէ գիրկ կը յափշտակէին, մէկը իր խաժուկ աչքերը կը գովեր, միւսը

թուշերը կը պագնէր, վերջապէս փոքր տարեկից տղայք նաեւ իրեն հետ սկսան խաղալ. ուստի աղջիկը լաւ գբաղած էր այս կէս գիւղացուոյ, կէս քաղաքացուոյ՝ տան մէջ, որ Չաւենի տունն էր: Իսկ Չաւենի կինը, որ լաւ կը ճանչեր իր երկան բնաւորութիւնը եւ շատ խելօք կին էր, առաջ բան չի հարցուց, իսկ երբ առանձին մնացին, սկսաւ հարցնել թէ ի՞նչ էր այդ դառնութիւնը, թէ ստոյգ էր արաքաց Կոզովիտ ասպատակելը, թէ վտանգ կա՞ր իրօք Մամիկոնեան Տիկնոջ համար: Այն ատեն Չաւեն պատմեց համառօտիւ թէ ինչպէ՞ս ինք Սուրենի եւ Գրիգորի հետ հրաժարելով Թեոդորոսէ, քանի որ Վարդանաբերդի կը մօտենային՝ անհանգիստ լինելով ամբողջին վիճակին վրայ եւ տեսնելով, որ Գրիգոր եւ շատերը յոգնած էին, որոշեց ժամ առաջ երթալ եւ յայտնելով առջի իրիկվնն՝ կէս-գիշերուն ճամփայ ելած հասեր էր Վարդանաբերդի մօտ, եւ հեռուանց տեսնելով խոռն բազմութիւն եւ զինուց փայլ՝ վտանգ մը երեւակայելով լճին ճամփան բռնէր սկսէր էր մօտենալ, եւ տեսնելով հեռուանց կին մը եւ աղջիկ մը մակոյկին մէջ, որ դէպի կողին կը դիմէին, եւ իմանալով թէ Բիրեղ տիկին ինքն էր, երբ հնարք կը մտածէր զինքն ազատելու եւ արդէն նետահար ըրած էր խափշիկը, որ կը հալածէր, տեսեր էր մօր եւ գաւկին ջուր նետուիլն եւ անհետանալը, ուստի ալս տղեկը միայն ազատելով կ'ուզար մահն ի սիրտ: Խեղճ զինուորը կը պատմէր եւ կուլար. բարի կինը մտիկ ընելով ջուրի պէս արցունք կը թափէր, երկուքն էլ միասին կը յիշէին Տիկնոջ ազնիւ սիրտը, շուր առաքինի վարմունքը, հեզ հոգին: Նորա

ընծաներն էին, որ զարդաբեր էին իրենց տունը, Չաւեն կը յիշէր այն օրերը, որ նա Մամիկոնեանց տան հարս եկած էր եւ սիրելի եղած էր իր քաղցրութեամբ մեծին եւ փոքրին:

– Իսկ դու Հիմա ի՞նչ պիտի ընես, – ըսաւ կինը:

– Ես այս գիշեր կ'երթամ. այդ ճիւղները կենալու միտք չունին, վասնզի ամրոցին բոցը տեսայ. իշխանիկը կ'երթամ ու կաշխատիմ գտնել եւ իմացնել մօր եւ քրոջ մահը, իմացնել իբր մխիթարութիւն Արփենիին ազատիլը, թէպէտ կորուստները մեծ են, բայ ինչ ընենք: Խեղճ երիտասարդ, ինչպէ՞ս մայրը կը պաշտեր... երբ կ'երթայինք վերջին անգամ... «Գրիգորս քեզ կը յանձնես, Չաւեն հայրիկ...»:

Եւ հեկեկանքը խեղդեցին կորովի ծերուն ձայնը:

Իսկ դուրսը պարտէզը մեծ ուրախութիւն կար. մեծ եւ պզտի տղայք եւ աղջկունք Արփենիի տօնը կը կատարէին. պարտէզին ծայրը Երասխի ափանց նայող բարձրաւանդակին վրայ, գեղջկական կանաչագեղ հովանոցի մը տակ սեղանը կը պատրաստէին, տանտիկինն զբաղեալ էր կերակրոյ պատրաստութեամբ, իսկ Չաւեն յոգնած եւ տխուր խոր քունէ արթնացաւ գօրացեալ, երբ արդէն կէս-գիշերը մօտ էր: Ընթրեաց ժամանակ Արփենի յայտնեց թէ ամրոցեն լաւ էր այս տունը, ուստի կուգեր, որ հոն բերէ Չաւեն հայրիկ՝ մայրիկը: Երբ ընթրիքը վերջացաւ եւ պզտիկները քնացան, Չաւեն հեծաւ եւ ելաւ դառնալու Վարդանաբերդ:

Կ'էս-գիշերուան մօտ էր, աշնան աղօտ լուսին մը տկար լուսով կը լուսատրէր Կ'ոգովտի լիճը. բերդին հրդեհին

մնացորդ բոցը երկրորդ լոյս մը ձգած էր ջուրին վրայ, ուստի մեծ գգուշութեամբ սկսաւ մօտենալ, եւ ամենեւին ձայն չի լսելով՝ երկայն ժամանակ ուշ դնելէ վերջ իջաւ ձիւն, թողուց, որ արածի, եւ ինք գգուշութեամբ պտոյտ ընելով հասաւ բերդին դռան առջեւ. տեսաւ դռներն ինկած, տեսաւ Մամիկոնեանց պալատը կիսակործան եւ հրօճարակ, տեսաւ դիականց կիսախանձ կոյտը ընդարձակ եւ ծառագարդ գաւթին մէջ թողեալ, իմացաւ թէ այդ գեղեցիկ բերդը կատարեալ գերեզման էր դարձել, ուստի ելաւ պարիսպներէն դուրս՝ սկսաւ լճին հարաւային կողմը երթալ տեսնելու թէ ի՞նչ կայ, հագիւ թէ քանի մը քայլ առաւ դիակ մ'ալ յօդ պատահեցաւ՝ անցաւ առաջ ուրիշ մը, ուրիշ մ'էլ՝ եւ տասը-տասներկուք մը համրեց, լուսնի լոյսը շատ աղօտ էր, որ կարէնար ճանչել, ուստի քիչ մ'առաջ որ գնաց, տքալու ձայն մը լսեց, վազեց դէպ այն կողմը: «Ա՛հ, քիչ մը ջուր, ի սէր աստուծոյ, քիչ մը ջուր», – կ'ըսէր հողին վրայ պառկած մէկը: Դարձաւ ստաւ բերդը, վազեց դռնապանաց աշտարակին տակի սենեակը, ուր փոքրիկ աղբիւր մը կար, հոն հողէ հա,սարակ ամաններ կը գտնուէին, առաւ լցուց եւ քիչ մը տուաւ, որ խմէ. մարդը երբ ոգի առաւ, այն ատեն՝

– Որդեակ, դու ո՞վ ես, – հարցուց:

– Թաղոսի որդի Տրդատն եմ, – ըսաւ վիրաւորը:

– Դու իշխաններուն հե՞տն էիր, երբ եկանք:

– Մենք կէսօրին այստեղ հասանք: Երբ բերդին մուխն ու բոցը տեսանք, ետ դառնալ եւ փախչել սկսանք, բայց երկու հար իւրէ աւելի ձիաւորաց խումբ մը, որ շրջակայքն

աւարելու գնացեր եւ կը դառնար, մեր ճամփան սրգիլեց, ուստի գատեալ թշնամիներէն յուսահատաբար կը ռուեցանք. ես վիրաւոր ընկայ, չգիտեմ միւսներն ի՞նչ եղան.

– Տէ՛ր աստուած, տէ՛ր աստուած, այս ի՛նչ պատուհաս է մեր վրայ, – կ'ըսէր ծեր գինուորը:

Ելաւ այց ընելու. բոլոր ինկելոց կը շօշափէր՝ ձեռքը սրտերնուն վրայ կը դնէր, թէ կենդանի որ թերեւս կարէնայ գտնել, բայց ամէնքը լաւ մեռած էին, դարձաւ վիրաւորին քով, պատեց վերքը ինչչափ կրցաւ, հեծուց իր ձիուն վրայ եւ շտկուեցաւ մօտակայ վանք մը, որ լեռանց ափափայից վրայ շինուած դժուարաւ գտանելի տեղ լինելուն կը յուսար թէ բարբարոսաց ոտքերը չեն հասած, եւ իրօք այնպէս գտաւ ինչպէս կը յուսար: Կրօնաւորք սիրով իջան անապատեն թաղելու համար իրենց քրիստոնէայ եղբարց մարմինները: Իսկ Ջաւէն, որ Գրիգորի մարմինը կը փնտրեր՝ չը գտնելով ոչ նորա եւ ոչ Սուրէնի մարմինը, փառք կ'ուտար աստուծոյ եւ կ'ըսէր. «Օր մը անշուշտ յանկարծ կ'ուզայ եւ ես ձեռքս իրեն կը յանձնեմ քորիկը»:

Անկից իջաւ ծովեզորը, լիճը խաղաղ կը ծիծաղէր՝ անտարբեր մարդկային ողորմելի յուզմանց վրայ, ելաւ լողալով մակոյկին քով նստաւ, նոյն տեղ, ուր Արփենին առաջի օրը նստած կը սպանէր իւր մայրիկին, ջուրը իւր վճիտ կերպարանքն առաւ. ան ատեն նայեցաւ եւ տեսաւ ջուրին տակ մայր ու աղջիկ քովե-քով, մտաւ եւ առանց դժուարութեան հանեց գիրենք ցամաք. ըսաւ ինքնիրեն. «Աստ այս կղզին անխօս վկայ այս սքանչելի

մօր եւ հրեշտակային գաւկին պարկեշտութեանց թող իրենց գերեզման լինի. ապագային մէջ աւագակաց եւ արիւնարբու ճիւղաց թերեւս միմիայն ապահովութիւն աստ գտնուի. մինչեւ որ իշխանիկը երեսան ելնէ»։ Մտաւ մակոյկը, գնաց բերաւ ամէն պէտք եղածը, փորեց գերեզմանը առստոյ ծառի մը տակ, եւ երբ ամէն հանգստեան կարգ կատարուեցայ, ինք մեռելաթաղ, ինք սպասատր, ինք հայր եւ եղբայր եւ ամենայն լինչելով, յորդառատ արտաստօք ողողեց գերեզմանը, ինք նաեւ զարմանալով թէ ծեր գինուոր՝ իւր այդ աչքերը, որ հուր գիտէին թօթափել, ուստի՞ այդչափ արտաստօք կը բխէին, որ բոլոր կեանքին մէջ այնչափ ունեցած չէին։

Իսկ երբ արտաստօքը սրբեց, ժողովեց աստուծոյ պաշտօնեայքը եւ հանեց բերդին առջեւ, տուաւ կրակը բորբոքեց մակոյկը, որպէսզի ոչ ոք կարէնայ մերձենալ կղզուոյն, ան ատեն. «Ամենայն ինչ կատարեալ է», – ըսաւ, եւ գլուխը կուրծքին դրած՝ անցեալին մէջ թաղուած այդ բերդին հանդէսները, կոշտութիւնները, ուրախութիւնքը, սուգերը եւ տրտմութիւնքը նաեւ՝ ամէնքը աչքին առջեւ տեսնելով յաջորդաբար, ուր երկայն տարիներ անցուցեր էր, եւ քսանչորս ժամ բաւական եղած էր անյայտ, անյիշատակ ընելու, դարձեալ Կ'աղզուանի ճամփան բռնեց մոռնալով նաեւ իր նժոյգը, որ ծանր իր ետեւեն կը քալէր լոկի եւ տխուր իբր թէ չի համարձակելով իւր տիրոջ խորհրդածութիւնքը շփոթել։

Բայց վերջապէս Չաւեն իբր քունէ արթնացաւ, վասնզի ծունկերը չէին ուզէր իրեն հնագանդիլ, սաստիկ յոգնութիւն

մը զինք առէր էր, հեծաւ իրեն ձիուն վրայ, նոր զգացնունք մը՝ գլուխը սկսաւ պտոյտ գալ, այնպէս, որ եթէ չզգուշանար պիտի ինկներ ձիւն, այս նոր երեւոյթներէն արթնացած միտքն եկաւ թէ ամենեւին բերանը բան չէր դրած, եւ արեւը մայր մտնելու մօտ էր, ուստի շտապեց եւ հասաւ այն գիղը, ուր առջի օրը խուլ պառաւր զինք հիւրընկալէր էր:

Դարձեալ առանձին էր պառաւր՝ նստած իր դռան առջեւ. դարձեալ գիղն անապատ էր: Թէպէտ ինք հացի պատատ մը միայն ուզեց, բայց բարի պառաւր հացն ու պանիրը եւ կուժով գինին մէկտեղ գրաւ առջելը: Եւ երբ տեսաւ թէ ախորժակով կ'ուտէր.

– Ես մարած աչքերեղ իմացայ, – ըսաւ, – որ դու շատ անօթի ես. մեր գիղացիքը ամէնքը լեռները փախան, աւագակներէն կը վախեն:

– Դու չե՞ս վախեր, որ այսպէս մենակ կը նստիս, – հարցուց. Չաւէն քիչ մը ձայնով, քիչ մը նշանացի:

– Իմ վախելու տեղս մնացե՞ր է, որ վախեն: Ասպատակը երիտասարդ կուզէ, ինձի պէս պպռաւներուն վնաս չի հասցնէր:

– Դու այնպէս կարծես, բայց հիմկու նորելուկ աւագակները քեզպեսները սուրէ անցուցեր են:

– Է՛հ, ի՛նչ ընեն, – ըսաւ պառաւր արհամարհ անոք ուտերը ցնցելով, – եթէ սպաննեն՝ թո՛ղ սպաննեն, հազար տարի ապրելու չեն, արդէն հարիւրին մօտ են: Թոռներ, տղաքներ, հարսներ ունին: Դուք գնացէք՝ փախէք լեռը, ըսի, ես տանս մէջ եթէ պիտի մեռնին, խաղաղ կը մեռնին:

Այս փիլիսոփայութեան պատասխան շունէր Չաւեն, ուստի լռեց, եւ երբ հացը կերաւ լմնցուց եւ գինոոյ կուժին վերջի կաթիլը նաեւ քամեց, պառաւր

– Ռ-րդի՛, մի՛ ծալուիր, դու բան չես կ'երէր այսօր, երէկ այդ տղեկը լաւ կերաւ. կա՛ց հիմա... – ըսաւ եւ վազեց գնաց՝ ժամանակ չի թողնելով Չաւենի, որ արգիլէ, եւ քանի մը վայրկենէն եկաւ դարձեալ ուտելիք ու գինի բերելով: Եւ երբ Չաւեն սկսաւ ուտել՝ պառաւն էլ սկսաւ հին պատմութիւններ ընել, որ Չաւենի յիշատակներէն շատ բարձր կին: – Ռրդի, – կ'ըսէր, – դու այն օրերը գիտե՞ս, երբ Սուրէն պարսիկը ամէն Հայաստան կը կոխկոտէր, յետոյ երբ Վարդան Մամիկոնեան զայդ Սուրէն սպաննեց, յետոյ երբ պարսից թագաւորը եկաւ, յետոյ երբ մենք ամէնքս լեռները փախանք...

– Ես այդ յետօներուն յետինն անգամ չգիտեմ:

– Գիտե՞ս, հա՛... – կ'ըսէր պառաւր նորա բերնին շարժումնքը տեսնելով:

– Ո՛չ, ո՛չ, ամենեւին չգիտեմ:

– Բայց գիտե՞ս, որ Հոռոմի մեծ թագաւորն որ եկաւ՝ կաթողիկոսը Լուսաւորիչն ուրացաւ (Չաւեն իմացաւ, որ շերակլի եւ Եզրի համար կ'ըսէր՝ գլխով նշանացի ըրաւ թէ՛ այդ՛), հա՛, աստուած ողորմի հօրդ հոգուն, ան տարի հոռոմը մէկ կողմէն, պարսիկը միւսէն այս մեր լեռն ու ձորը կոխեցին, տուն, տեղ չի մնաց, ամէն բան քանդուեցաւ. մենք երկու ամառ մէկ ձմեռ սարերուն գլուխն անցուցինք, ի՛նչ օրեր էին... հիմա ի՛նչ պիտի լինի: Այսօր էլ այդ հոռոմներն էին, որ

եկան, սոթսած հաս դարձեր էին, վրայ, գլուխ չի կար՝ անօթի ծարաւ...

– Այսօ՞ր, – հարցոց Չաւէն:

– Հա՛, մէկ-մէկ քիչ հաց տուի՛ ճամփեցի, ետքը մէկ ծերունին եկաւ երեսուն-քառասուն հոգուով, ուռած, փքուած, հագուած կապուած մարգ էր, քթեն ինկնողն հագար կտոր կը լինէր, կ'երէի, որ մեր գիւղին չի հաւնեցաւ՝ ելաւ գնաց Կ'աղզուանի ճամփան. երթա՛ ի բարին:

Չաւէն որ արդէն փորը կը շտացէր էր, եւ քունն աչքերուն վրայ սկսէր էր ծանրանալ, երբ լսեց թէ յոյնք, որ անշուշտ արաբաց մագիլներէն փախստականը հին, որ լեռները փրկութիւն գտած հիմա գանազան ճամփաներով կ'երթային Կարին, եւ եթէ գիրենք բազմաթիւ գտնէին ամէն անգգամութեան ձեռնհաս էին: Թուլութիւն մէկդի թողոց եւ շուտ մը պատաւին մնաս բարաքն ըսաւ, հեծաւ ձին ու Կ'աղզուան շտկուեցաւ արագութեամբ: Գիշերուան երկրորդ ժամուն հասաւ աւանը, որ բոլոր տակնուվրայ էր, եկեղեցուոյն դռան առջեւ քանի մը հոգի ժողովուած կը խոսէին թէ ինչ կարելի էր ընել յունաց պահանջմանց դէմ, երբ Չաւէն մութուն ձիուն գլուխը քաշեց, շուտ մը զինք ճանշելով իրեն մօտեցան, եւ դեռ ինք բերան չի բացած՝ սկսաւ գանգտիլ եւ վիճակը յայտնէի

– Հարիւր յիսուն, երկու հարիւրի չափ փախստական յոյն գինուորներ աւանը մտան, զօրավար մ'էլ կար հետերնին. ցրուեցան ամէն տուն. մենք իրենց խեղճութեան ողորմեցանք, անհաւատին դէմ կռուէ կ'ուզան, ըսինք, խաչապաշտ են,

ըսինք, պարտք եղած հիրընկալութիւնն ըրինք, բայց գոհ չի կրցանք ընել, սկսան գգեստ յափշտակել, գէնք պահանջել, գինոյ կարասներ պարպել եւ կանանց վրայ աչք ձգել... Մեծերնին իջաւ քու տունն, Չաւեն եղբայր, շատ կարելի է որ նա էլ իր աւագակներէն պակաս չի մնայ:

– Քալենք մեզի երթանք, այնանդ կը տեսնենք եւ կը մտածենք:

Եւ Չաւեն ձիւն իջած այդ դրկիցներու հետ միատեղ շտկուեցաւ տուն: Դեռ տան դռանը չի հասած՝ կը լսուէին յունական անառակ երգեր ու ձայներ, որ Չաւեն բաւական կը հասկնար, եւ որ երգողները կտորի տակ ընկողմանեալ յոյն գինուորներ էին. առանց սոցայ վրայ ուշադրութիւն դարձնելու Չաւեն ներս մտաւ: Նախ գինք դիմաւորողներն եղան իւր երեք որդիքը, որոնց ամենէն մեծը քսանհինգ տաբու երիտասարդ մ'էր կ'որաւի եւ ծանրագլուխ. եւ հօր ու որդոյ մէջ այս խօսակցութիւնն տեղի ունեցաւ կամաց ձայնով.

– Ի՞նչ տեսակ մարդ է, Ներսէս, այս յունաց մեծաւորը:

– Ի՞նչ. գիտնամ, հայր, իբր քառասուն տարու՝ քաղցրալեզու, քաղաքավար մարդ մը կ'երեւայ. ոչխար մը մորթել տուաւ այն ձեւով, որ իբրեւ թէ փողը պիտի վճարէ, մեծ կը խօսի՝ ինքզինքը այնպէս կը ցցնէ, իբր թէ կայսեր շատ ծանօթ մէկն է: Հարցուց թէ այս տունն ո՞ւմն է, հարցուց թէ Արփենին ո՞ւմ աղջիկն է, Վարդանաբերդի, Մամիկոնեանց իշխանուհոյն, Գրիգոր իշխանին վրայ տեղեկութիւնք փնտրեց: Հրամայեց, որ իր գինուորներուն

պէտք եղածը արուի, վճարմունքը խոստացաւ կայսերական գանձէն շուտով հասցնել:

– Պրոկոպիո՞ս է այդ մարդուն անունը, – հարցուց դաժանութեամբ Չաւէն:

– Ոչ, հայր, Թումայ է իր անունը:

– Մայրդ, աղջիկները ո՞ր են:

– Ամէնքը ներսն են, չերեցան օտարներուն:

– Հիմա քովը ո՞վ կայ:

– Տէրտէրը միայն մնաց, ուրիշ ամէնքը գնացին:

– Մտնենք ներս, բարեկամք, եւ տեսնուինք այս յունական բանակին կոտորուածներուն հետ, – ըսաւ Չաւէն իր դրացիներուն:

ԳԼՈՒԽ Ե

Թումայ ընկողմանեալ էր վառարանին քով, եւ ուշադրութիւն անգամ չըրաւ մտնողաց, որ յարգանօք ողջունեցին. իր երկու գինուորները հոտին կանգնած– էին դռան քով: Կ'աղգուանի աւագերէցը նստած էր վարը փոքրկացած յոյն գօրավարին ներկայութեան: Չաւէն այս վիճակը տեսնելով՝ քահանան հրաւիրեց վառարանին քով անցնիլ նստիլ. եւ նկատելով նորա դանդաղութիւնը՝ օգնեց նաեւ թեւէն բռնելով եւ վեր վարելով, եւ նքն անցաւ քովը նստաւ: Բիզանդացի յոյնը իր դիրքին մէջ այս ամէն շարժմունք տեսաւ, եւ լաւ իմացաւ թէ իր արհամարհանաց փոխարէն պատասխանող մը անցաւ իր առաջ, բայց չիմանալէն եկաւ:

Իսկ Չաւէն, որ բաւական յունարէն կը խոսէր, սկսաւ հանդարտ կերպով ժողովրդեան գանգատները, իր գինուորներէն եղած անիրաւ պահանջները առաջ դնել, յոյս յայտնելով թէ «իրեն պէս բարձր գօրավար մը այնպիսի անկարգութեանց ներողամիտ չէր կրնար լինիլ»: Չաւէնի այս վերջին խօսքերը, ուր երգիծանքը շատ սուր եւ կծու էին, յոյնին բարկութիւնը այն աստիճանի գրգռեցին, որ շակուելով եւ նստելով՝ եւ խիստ ակնարկ ձգելով Չաւէնի հարցուց.

– Դու որ գինուորի կը նմանիս կերպարանքովդ, ո՞ւմ քով ծառայած ես մինչեւ հիմա:

– Իմ ըսած խօսքերս կ'երեւայ թէ չի կրցայ հասկննէի ես

աղաչանք մը ըրի, որ հրաման ընէք զինուորներուն անհրաւ
պահանջներ շքնելու. իսկ դուք ինձ կը հարցնէք թէ ո՞ւմ
քով զինուորած եմ. այդ հարցմունքը ինձ զարմանք կ'ուտայ,
ուստի ես էլ համարձակութիւն կառնում ձեզ հարցնելու՞թէ
ի՞նչ կը նշանակէ այդ հարցմունքը:

– Դու հասարակ շինական՝ կը համարձակիս ինձ՝ հոռոմ
իշխանի հարցմունք ընել:

– Ի՞նչ յանգանք կայ այդտեղ, մարդ չգիտցածը միշտ
իրաւունք ունի հարցնել: Դուք ինձ կը հարցնէք թէ ո՞ւմ
քով ծառայէր եմ, նոյնպէս ես էլ հասարակ շինական
համարձակութիւն առի ձեզ հարցնել թէ ի՞նչ մտօք այդ
հարցմունքը կ'ընէք. չար միտք եթէ ունենայի կրնայի
հարցնել թէ դո՞ւք էիք արաբաց դէմ այդ մեծ յաղթութիւնը
կարգադրողը թէ Պրոկոպիոս:

– Դեռ նախատե՞լ զիս կը համարձակիս, անա՛րգ
շինական, – ըսաւ Թումայ եւ ելաւ սուրն առնելու:

– Հանդարտ տեղդ նստէ, հոռոմ իշխան, – ըսաւ Չաւեն
Ժանը եւ արհամարհոտ ձայնով եւ ամենափոքր շարժմունք
նաեւ չընելով. – ես երբ հոռոմ իշխան կ'ըսեմ, պէտք է
իմանաս թէ իմ մտքիս մէջ այդ քու անարգ շինականներեդ
աւելի անարգ բան մը կ'իմանամ, քու այդ սուրեդ վախցող
մարդ չի կայ այստեղ, ես գրաւի կ'ուզամ, որ այդ խեղճ
սուրը պատեանեն անգամ ելած չէ տարիներէ ի վեր եւ
Ժանգոտած է: Իսկ եթէ այս խեղճ շինականի սուրը պատ
եանեն ելնէ յանկարծ՝ Լուսաւորի՛չ վկայ, որ առանց քանի մը
հոգի հանելու տեղը չի դառնար:

Այն անշարժութիւնն, այն հանդարտ ձայնը, այն արհամարհոտ կերպը, որ Չաւենի վրայ նկատեց յոյն գօրավարը, բաւական եղան, որ կերպը փոխէ եւ ինքզինքը սանձէի ուստի կիրքը թողուց եւ արհամարհանաց ձեւ մը առնելով նստաւ:

– Հա՛, այդպէս խելօք նստինք եւ մարդու պէս տեսնուինք, դուք մեր հիւրն էք, մեր հայրենական սովորութիւնն է հիւրը պատուել, բայց հիւրը եթէ աւագակութիւն ընէ՝ դեռ այն ժամանակներում չհասանք բոլորովին, որ անպատիւ թողունք, ուստի հիմա քեզ կ'իմացնեն բարեկամաբար, որ եթէ այս վայրկենես փոքրիկ բռնութիւն մը լինի աւանիս մէջ, բոլոր յոյները ջարդել կ'ուտամ, եւ որպէսզի մեղք ինձ չի համարուի՝ ահա քու առջեդ կը հրամայեմ. – Տէր Հայր, – ըսաւ աւագերէցին, որ իւր քով նստած էր, – գնա շուտով եկեղեցին, ամէն տեղ իմաց տուր, որ գէն բերնին պատրաստ կենան, եւ առաջին անիրաւութեան եկեղեցիներն իմաց տան եւ եկեղեցուոյ մը կոչնակները զարնուած վայրկենեն ամէն ոք իրաւունք ունենա գտած յոյնը սպաննելու Տէ՛, իմացա՛ր, գնա՛:

Քահանան թեւատարած ոտք ելաւ երթալու, երբ Թումայ, որ նստեր մտիկ կ'ընէր, ձայնը եւ կերպը փոխելով մէկեն քաղցրութեամբ ըսաւ քահանային.

– Դու, որ Քրիստոսի եւ աւետարանի աշակերտ ես կրնա՞ս այսպիսի անգութ պատուէր մը քարոզել:

– Աւագակներու պաշտպանութիւն ո՞ր քարոզեց Քրիստոս, հոռոմ իշխան, – պատասխանեց Չաւեն: Ես,

թագաւոր եւլ քաղաքը՝ Կարին, Տրապզոն կախադաններ տեսայ եւ աւագակներ կախուած, ձեր հոռոմի Քրիստոսը աւագակներու ներողութիւն չի քարոզէր եւ մեր հայոց Քրիստոսը կ'ուզէ՞ք որ քարոզէ: Հրաման տուր քու մարդոցդ, որ անիրաւութիւն չընեն, յափշտակութիւն չընեն, կանանց պատուոյն չի դպչին, այդ անատակ երգերը դադրեցնեն. եւ երբ դու հրաման տաս՝ մէկը չի հնագանդի եւ դու պատմես, այն ժամանակ կ'իմանան թէ քու մարդիկդ զինուոր են եւ ոչ աւագակ. իսկ եթէ դու լուռ կենաս, գանգատանաց ականջդ խփես, գողին գողակից կը շինիս եւ ինձ իրաւունք կ'ուտաս, որ քեզ եւ քոյոցդ ինչ չարիք կրնամ հասցնեն, եւ ինձ սրբազան պարտք կը դառնա անիրաւութիւնը որ քեզմէ սկսաւ՝ քեզմով վերջացնեն. բայց դու եթէ գիտնայիր քու գլխուդ հասած վտանգը՝ ինձ պէտք էր շնորհակալ լինէիր, որ ժամանակին եկայ հասայ. արդէն բոլոր աւանին բնակիչք պատրաստուած էին գձեց ամենքդ սուրէ անցնել, եւ կոտորածը հիմա այս վայրկենիս թերեւս սկսած էր, բարեբախտաբար ես եկայ եւ արգիլեցի:

Այս վերջի խօսքերը բոլորովին կերպարանափոխ ըրին յոյն գօրավարը: Շուտ մի ելաւ հրամայեց իւր զինուորներուն, որ երթան բոլոր աւանը իմացնեն իւր կողմեն, որ ամենափոքր անկարգութիւն ընողը սուրէ անցնել պիտի տար, եւ թէ թոյլտւոթյուն էր բնակչաց բռնութիւնը բռնութեամբ վանել եւ անզգամին անզգամութեամբ փոխարինել: Եւ դառնալով Չաւենի, որ նորա խօսքերեն բառ մը, շարժմունք մը չի կորցնելով անշարժ նստած էր:

– Իրօք շատ շնորհակալ եմ, – ըսաւ, – որ դու խոհեմութեամբ վարուեցար այս նիւթիս մէջ եւ արիւնահեղութեանց պատճառն արգիլեցիր. ես չէի կրնար հաւատալ թէ մեր զինուորները այն աստիճանի անիրատւութիւն ընեն, որ բնակչաց այսչափ գայրոյթ պատճառեն. եւ շիտակն ըսելով ձեզմէ առաջ ոչ որ գանգատ մը չէր ըրած: Ուստի շատ գոհ եմ ձեզմէ: – Այո խօսքերը՝ բիզանդական կերպարանքին վրայ դիմակ ծածկելով ըսելէ վերջ՝ ձեռքը Չաւենի երկնցուց, որ այս շարժումքը գուշակելով՝ իբր թէ այդ վատ ձեռքը չտեսնելով՝ դարձաւ իր դրացեաց եւ ըսաւ.

– Գնացէք դուք էլ, եղբարք, հան դարտեցուցէք երիտասարդները, որ չելլեն տարիքի կրակով բան մը հանեն. լսեցիք ահա իշխանին խօսքերը եւ պատուերները, դուք էլ ամէն փողոցի զլուխ զինեալ պահապաններ դրէք, որ արգիլեն անկարգութիւն՝ ուսկից որ գայ. երթա՛ք բարով:

Մարդիկը գոհ սրտով ողջունեցին եւ ելան գնացին: Նոյնպէս Չաւեն աչն աստեն ելաւ եւ ձեռքը կուրծքին վրայ գնելով, ողջունեց յոյն իշխանը եւ քաշուեցաւ իւր ներքին սենեակը՝ ուր ընտանիքը ժողովուած կը նստէին. երախայք արդէն քնացած էին: Չոն իր երեք տղոց ապսպրեց, որ կարգաւ գիշերը պահպանութիւն ընեն եւ դիտեն յունաց ամէն շարժումքը. ինք հեծաւ իւր ձին աւանին ամէն կողմը պտոյտ մ'ընելեն՝ թաղապետները տեսնելէն եւ զգոյշ կենալու խորհուրդ տալէ վերջ՝ դարձաւ տուն հանգչելու համար այն երկար ատուր քաշած մտաւոր ու մարմնաւոր աշխատանքէն:

Առաւօտեան կոչնակին ձայնին ելաւ Չաւեն երթալու եկեղեցի: Յունաց համար՝ որ աւագակութիւնը թողած հիր էին հիմա՝ նախաճաշ պատրաստեցին կանայք: Մատղաշ տղայք անկասկած իրենց խաղալուն զբաղած էին: Արփենի, որ քսանչորս ժամուան միջոցին մէջ ամէնուն հետ բարեկաս եղած՝ էր, երբ Չաւենն տեսաւ եկեղեցիէ դարձած, դիմեց իրեն հարցնելու թէ՝ «Մայրիկը բերի՞ր», իսկ Չաւեն, որ որոշած էր սիրակայսնելուտղայն Կամսարականաց ամրոցը, «Ես քեզ մայրիկին պիտի տանիմ, սիրուն Արփենիս» ըսաւ, եւ նա այն գաղափարով մխիթարուած՝ ներս, դուրս, պարտէզը, փողոցը կը շրջագայէր. երբեմն մտնելով սենեակը, ուր յոյն իշխանը եւ Չաւեն նստած էին: Ամէն բան յայտնի կ'ընէր հոռոմին, որ այդ տղայն բացի դիմաց գեղեցկութենէն՝ թէ իր զարդերուն եւ բեհեզեայ զգեստներուն, թէ իր մորթի ճերմկութեան, թէ ոտքերուն ձեռքերուն մանրութեան, թէ իր համարձակութեան համար տարբերութիւն մը ունէր ուրիշ տեսած տղոցմէն: Ազնուականութեան կնիքը ճակտին վրայ դրոշմուած էր, եւ որ իրեն աւելի հաճելի էր, յունարէն նաեւ եւ կը խոսէր, վասնզի նախարարական տուներ ինչպէս երբեմն պարսկերէն՝ նոյնպէս յունարէն խօսելու սովորութիւն մտած էր ժամանակներէ ի վեր եւ շատ պալատներու մէջ յոյն ուսուցիչներ եւ դայակներ կը գտնուէին: Չանագան խօսակցութիւններէ ինացաւ նաեւ թէ որբ աղջիկ մ'է, ուստի անզգամ խորհուրդ մը յղացաւ մտքին մէջ, եւ երբ բոլոր աւանը զբաղած՝ ամէն ոք կէս աւագակ, կէս գինուոր յունաց

վրայ ուշադրութիւն կը դարձնէր, յոյն իշխանը Արփենիի հետ կգբօսնոր, կը խոսէր, կատակներ կ'ընէր եւ յանկարծ երբ մէկ միջոց մը մենակ էր իր երկու սպասաւորաց հետ, տղան պառկեցուցին. բերանը թաշկինակ մը խցկեց՝ լաւ մի փաթաթեց, որ չի կարենայ շարժիլ եւ պարկի մը մէջ դնելով իրեն ուրիշ կարասեաց պէս իր ծառայից մէկուն շալակը տուաւ եւ ինք ձի հեծնելով արտորնօք, բիզանդական ծիծաղով Չաւէնն ու կաղզուանցիք ողջունեց եւ Բասեան գաւառի ճամփան ինկաւ: Երբ աւանն դուրս ելաւ, հինգ-վեց ձիաւոր իր սպասաւորներէն հետը, քանի մը վայրկեան սաստիկ արշաւանքով հեռացաւ իր փախստական գունդէն. ան ատեն հանեցին խեղճ տղեկը իր տոսկալի պարկէն, տեսան, որ մօտ էր խեղդուելու, հանեցին բերնի խցիկը, եւ թէպէտ մարած եւ ինքզինքն ելած՝ բայց իշխանը առաւ նժոյգին վրայ, կը քշէր կատաղութեամբ, երբ գիղ կը հասնէր՝ իր լայն վերարկուին տակ ծածկած խեղճ որբը կ'անցնէր արագութեամբ, որպէսզի այս տոսկալի գողութեան հետք մը չի ձգէ: Վերջապէս ամայի տեղ մը ջուրի մը քով իջաւ ձիէն, տղուն քիչ մը ջուր տուաւ խմելու, արիւնոտ բերանը լուաց. գոյն չէր մնացել սիրուն տղեկին երեսը, աչքերը մարած էին բոլորովին, գլուխը չէր կրնար բռնել. հարցուց թէ բան ուտել կուզե՞ր. երբ պատասխան չառաւ, հեծաւ ձիուն վրայ, աւաւ տղեկը թիկնապահաց մէկուն, որ բարեբախտաբար անլի բնական գթած սիրտ ունենալով ինչչափ կարելի էր ջանաց քիչ շարշրկել, մինչեւ հասան Կարին. հոն ամիս մը հիւանդ պառկելէ վերջ, հագիւ թէ

առողջացաւ, եւ գարնան արեւն իր աչաց կենդանութիւն բերաւ:

Բայց այս միջոցիս ի՞նչ ըրաւ Չաւեն. երբ տեսաւ թէ Արփենին չի կայ. բոլոր Կ'աղգուան վեր-վար ըրաւ, ամէն ծակ, ամէն խոռոչ խոյզ եւ խնդիր եղաւ եւ երբ ամէն յոյս կտրուեցաւ՝ խեղճ գինուորը ձեռքը ծնօտին դրած յուսահատութեան արցունք կը թափէր, կը հարցնէր Երասխայ ալիքներուն, կը հարցնէր երկնքի թռչուններուն, ամէնքն անտարբեր՝ պատասխան չէին տար: Վերջապէս յուսահատ կ'երթար եկեղեցի ժամերով կ'աղօթէր եւ տխուր տուն կը դառնար: Շաբաթն անգամ մը, կը հեծնէր ձին, կ'երթար լճին քով կը նստեր՝ անթարթափ կը նայէր կղզին եւ կը դառնար, իսկ երբ լիճը կատարեալ սառեցաւ՝ իր Տիկնոջ գերեզմանին վրայ արտասուք կը թափէր եւ կը դառնար: Օր մը, որ մեծ պահոց երկրորդ կիրակին էր, ելաւ դուրս, մտածութիւն մը զինք բոլորովին գրաւէր էր. հագիւ ճաշն ըրաւ՝ ձին ուզեց եւ գնաց այն ճգնաւորաց մենարանը, որոց դիմէր էր իր վիրաւորը դարմանելու եւ մեռելները թաղելու համար: Առաւ նոցայ վանահայրը, հեծուց իր ձիուն վրայ եւ իջեցուց լճին քով. սառած ջուրին վրայեն քայլելով բերաւ Բիւրեղի գերեզմանին վրայ, հանգստեան կարգ մը կատարել տալեն վերջ՝ խնդրեց, որ Աւետարանը գերեզմանին սառած հողին վրայ դնէ եւ բանայ, Վանահայրը միամտաբար բացաւ, Չաւեն մատը դրաւ՝ «Կարդա՛յ, Հայր Սուրբ, սա խօսքը», – գրուցեց. «Խնդրեսջիք եւ տացի ձեզ, հայցեցէք եւ գաջիք, բախեցէք եւ բացցի ձեզ. զի ամենայն

որ խնդրէ՝ առնու եւ որ հայցէ՝ գտանէ եւ որ բախէ՝ բացցի նմա: (Ղուկաս գլ. Ժայ. 9)», – կարդաց քահանան: Չաւէն ձեռքերը երկինք տարածեց՝ «Փա՛ռք քեզ, աւստուած իմ», – աղաղակեց: Այն բոլորին կարծես ծերը երիտասարդացաւ, իր աչաց կորովն եկաւ, եւ երբ տուն դարձաւ, ամէնքը փոփոխութիւնը տեսան եւ զարմացան. առջի մարդն էր իր կնոջ համար, առջի հայրիկն էր իր զակներուն, առջի Չաւէն եղբայրն էր իր դրկիցներուն եւ բարեկամաց համար: Չատիկը կատարեց ուրախ, զուարթ իր ընտանեաց եւ ազդականաց հետ, եւ շորեքշաբթի առաւօտուն հասարակ մշակի զգեստներ հագած, մախաղ մը, վերարկու մը, երկսայրի կարճ սուր մը գօտիին մէջ ծածկած, տրեխներ ոտքը եւ գաւազան ի ձեռին, ժողովեց կինը եւ զակները, խրատեց զամենքը, ապապրեց մորերնուն միշտ հնազանդ լինիլ, րենց մեծ եղբայրը յարգել եւ մեծարել, գնայ էլ յորդորեց ամէնուն հետ քաղցրութեամբ եւ սիրով վարուիլ, օրինեց զամենքը, համբուրեց մէկիկեւմէկիկ եւ ելաւ երթալ իր կորուստը փնտրելու:

Մենք թողունք Չաւէն Կարնոյ ճամփուն վրայ, եւ երթանք փնտրել Գրիգոր ու Սուրէն, որոց դիակունք չի գտնելով նա՛ յոյս ըրած էր թէ օր մը երբ իշխանիկը դառնար, Արփենին գոնէ իրեն պիտի ներկայացնէր, միայնակ եւ սիրասուն նշխար Մամիկոնեան հայրենի ճոխութեան եւ հրեշտականման մօր եւ քրոջ:

Վիրաւորը մեզ պատմեց թէ ինչպէ՞ս Սուրէնի եւ Գրիգորի ձիաւոր խումբը Վարդանաբերդի հրդեհը տեսնելով դիմէր

Էին հոն նահանջի ճանապարհ միշտ իրենց յուսալով, եւ թէ ինչպէս թշնամոյն բազմաթիւ հեծելոց խումբը վրայ հասնելով՝ շրջապատեալ յամենուստ սկսած էին պատերազմիդ Սուրէն քանի մը հողի կ'որսնցնելեն վերջ իր խումբեն՝ տեսնելով անխուսափելի վտանգը փոքրիկ բլուրի մը վրայ քաշուեցաւ իրեններով, այդ բլուրը Վարդանաբերդի գերեզմանատունն էր, քիչ հեռաւորութեամբ:

Այդ գերեզմանոցին մէջ՝ մահարձանները պատնէշ առած՝ յուսահատ կոտով իրենց կեանքը թանկ ծախել որոշեցին հայ փոքրիկ խումբը. Սուրէնի հօօր ձայնը՝ «Տղա՛ք, մեռնի՛նք, բայց մեռցնենք եւ այնպէս մեռէինք քաջութեամբ», կ'որոտար ամէնուն սկանջին. այդ քառասուն-յիսուն հոգին շրջապատեալ հագարներէ, այնպիսի դիմադրութիւն ըրին եւ այնպիսի կատաղութեամբ կոուեցտն երկու ժամ, իրենց աղեղներէն ելած նետերը, իրենց պարսատիկներէն ելած քարերը այնպէս կը հարուածէին հեռուն, եւ յարձակումներու դէմ իրենց վաղակաւորներն ու նուրճերը այնպիսի հարուածներ տուին թշնամոյն մօտեն, որ Շէյխ Ալի այդ քաջութեան վրայ հիացած դադրեցուց յարձակումքը եւ պատգամաւոր մը յողարկեց յայտնելով թէ՛ «Ինք պատրաստ էր իրենց կեանքը շնորհել եթէ անձնատուր լինին»: Եւ կէս ժամ միջոց կ'ուտար մտածելու: Սուրէն դաշնադրութեան մտնելու յանձնառու եղաւ. բայց արաբը պայման մը միայն ունէր. «կեանք միայն շնորհել». երբ Սուրէն գիշանիլ յանձն առաւ, իրեն դէմ անկարծելի դժուարութիւն մը ելաւ: Գրիգոր որ առիծի պէս եւ իր հասակեն վեր պատերազմէր էր, «մեռնի՛նք»

բառեն գատ բերնեն ուրիշ խօսք չէր հանէր, այդ հայրենի պալատան բոցն ու ծուխը զինք համոզած էին թէ իր մայրը եւ քոյրերը մեռած էին, ուստի «մեռնի՛նք, մեռնի՛նք» կը կրկնէր: Սուրենի բոլոր ազդեցութիւնը անօգուտ պիտի լինէր՝ եթէ ամէն պատերազմողք վերջապէս յանձն չառնուէն գերութիւնը կենաց հետ փոխանակել: Ուստի պատանին երբ մինակ մնաց եւ ամէնքը գէնքերը թողին, ինք այն բոլորին ինկաւ գերեզմանի մը վրայ, եւ արտասուաց հեղեղ մը սկսաւ իջեցնել. բոլոր Սուրենի յորդորներուն եւ ապագային համար տուած յոյսերուն պատասխան անգամ չի տուաւ: Մամիկոնեանց սերունդը է՛լ անզգայ եղաւ շղթայներու, ինչպէս անզգայ էր իւր քեռուոյն ձայնին, որ քաղցրութեամբ «Որդեակ Գրիգոր, այս օրերս էլ կանցնին, դժբախտութիւնը ինչչափ որ սոսկալի լինի մշտնջենաւոր չի կրնար լինիլ», – կ'ըսէր:

Բայց պէտք էր կ'ամա-ականայ անողոք բախտին հնազանդիլ, մանաւանդ որ կը տեսնէր Սուրեն, այդ մարդը, որուն վրայ երբեք կեանքին մէջ շողոքորթութիւն, փոքրկութիւն, վատութիւն չէր նշմարած, լուծեամբ եւ անմոռնչ կը տանէր նախատանաց, հայիոյութեանց եւ հարուածոց: Այդ աննկուն Կամսարականը, որ անտարբեր էր իր անձին համար յամենայնի, միայն այն խնդրէր էր Շէյխեն, որ զինք այդ պատանուոյն չի բաժնէ, եւ արաբը խոստացաւ եւ խոստմունքին վրայ կեցաւ: Բոլոր այդ դաժանելի ուղեորութեան մէջ, ծանրաբեռն եւ շղթայուք, շատ անգամ հետի, դատապարտեալ եղանակաց

խստութեան, անօթութեան եւ ծարաւի, ինքզինք գրկելով հացին պատառեն, ջուրին կաթիլեն, ծնողական խնամքով հագիւ կրցաւ ողջ հասցնել զգրիգօր Կ'ոգովտի գաւառներէն Դամասկոսի շրջակայքը, ուր էր Շէյխ Ալիի բնակութեան վայրը:

Հոն՝ այդ գերութեան շղթայներուն մէջ թողլով այս մեր երկու նախարարագունքը, դառնանք Հայաստան, որուն մասամբ ոտնակոխ եւ եղերական վիճակը յայտնի եղաւ բաւական մեր մինչեւ հիմա տուած նկարագրեն: Տեսանք թէ ինչպէս երջանիկ տուներ բարձր եւ խոնարհ, ինկան՝ կ'ործանեցան եւ հիմնահատակ եղան դժոխային արշաւանքի մը սաստկութեան առաջ: Տեսանք նաեւ թէ այն Յունական կայսրութիւնը, որ երկրին տէր ինքզինք կը համարէր՝ ինչպէս պաշտպանեց երկիրը, – տեսնենք հիմա թէ նոքա, որոնց պարտքն էր իրենց անձանց եւ ազդին վրայ հսկել, ինչպէ՛ս իրենց պարտաւորութիւնը կատարեցին:

ԳԼՈՒԽ Զ

Հայաստան բաժնուած երկու մեծ ինքնակալութեանց՝ Բիզանդական կայսրութեան եւ պարսից Սասանեան պետութեան մէջ, հարկատու երկուքին, ոտնակոխ երկուքեն՝ աննկարագրելի ալեկոծութեան մէջ կը ծփար շարունակ: Այս երկու մեծ տէրութիւնք միեւնոյն հիւանդութեամբ վարակեալ՝ արտաքուստ գորութեան փայլ մը ունէին, բայց ներքուստ երկուքն էլ հաւասար փտած եւ որդնտած կործանման վիճակի մէջ էին:

Կոստանդնուպոլիս՝ ոսկեղէն գահույից վրայ նստող հռոմայեցոց ինքնակալ կայսրը, որուն բազկատարած պաղատանք կը դիմէին մեր նախահարք, երբ Հազկերտ արքայից արքան քրիստոնէութիւնը բնաջինջ վերցնել կը սպառնար Հայաստանն, այդ «Երանելին Թէոդորոս կայսրը, որ խաղաղասէր էր ի Քրիստոս» եւ անարգ հարկատու հոն Ատտիղասայ՝ այն Ատտիղասայ, որ Մեծին Վարդանայ բազկին գորութեան առջեւ ընկրկէր էր ի Դարբանդ, Հազկերտի աշաց առջեւ, նոյն Ատտիղասայ, որ հռոմէական ինքնակալութիւնը կը դողացնէր արեւելք եւ արեւմուտք, եւ որ այդ Երանելի Թէոդոս շլաջողելով թունաւորել ուր գթութիւնը կը գներ եւ ամէն արժանաւոր նախատիւնքներ կը կլանէր: Եւ այդ կայսերութեան օրերը բարեբախտ ու երջանիկ էին արդի վիճակին հետ բաղդատելով. վասնզի հիմա երկու հարիւր տարի ժամանակ

անցնելով ապականութիւնը իր յետին աստիճանները գտեր էր. կրօնամոլութիւն եւ անբարոյականութիւն, գողոցութիւն եւ անարգութիւն, մեղկութիւն եւ անգթութիւն, շռայլութիւն եւ ազահութիւն, յանդգնութիւն եւ վատութիւն, անխղճութիւն եւ խղճահարութիւն, միշտ մոլութիւնք, միշտ ծայրեր գարմանալի հակակշիռք կազմելով, բուն ճշմարիտ առաքինութիւն ոչ ուրեք, ոչ բանի մը մէջ կ'երեւար:

Թւոդոս Մեծեն վերջ այդ կայսերական գահույից վրայ իզուր բարձր մարդ կը փնտրէ ոք եւ դժուար թէ առանց աններելի պակասութեանց մէկը կարէնայ գտնել: Ամենն հոշակաւորն Յուստինիանոս՝ օրէնսդիր, մեծագործ, յաղթող շնորհիւդ երկու քաջ գորավարաց, ամենախոնարհ ծառայ է իր կնոջ Թւոդորայի, որուն ամէն քմահաճույից եւ անիրաւութեանց գործիք կը դառնա ամէն բոպէ: Դիւցագնական քաջութիւնը նաեւ կերպարանափոխ եղած կը գարմացնէ գմարդ, երբ կը տեսնէ Բելիսար սարսափ թշնամեաց բանակներու, նեցուկ պետութեան յաղթութեամբ դարձած դափնիներով, իր տան եւ կնոջ խայտառակութիւնքը պատմել խորհելու վայրկենին, կայսրուհուոյն մէկ նամակեն տուկացեալ՝ իր մեղաւոր կնոջ առջեւ տարածեալ ոտքերը կը պագնէ, մշտնջենաւոր եւ հաւատարիմ ծառայ զինք կը դաւանի. եւ «կնոջը եւ կայսեր ամենախոնարհ ծառան ասպարիզին վրայ վեհ դիւցագուն կը դառնա», թագաւորութեանց կը տիրէ, եւ նուիրեալ արքայական պսակը կը մերժէ, եւ յաղթանակի հանդիսին կը տեսնուի հետեւակ իր գերի բռնած թագաւորներումէ առջեւեն՝

երկրպագելով Թւոդորայի եւ Յուստինիանոսի գահույից:

Վերջը քանի որ մեր պատմութեան ժամանակին կը մօտենանք, կը տեսնենք, որ կայսերական գահույից վրայ բարձրացեալ մարդիկ աւելի կը պղտիկնան, եւ մեծ կարծուածները խառնուող մը ունին առաքինութեանց եւ մոլութեանց. ի բաց թողեալ Մօրիկ հռոմայեցի կամ Հայկազն (որու ծագումն նշանակութիւն պէտք չէ ունենա հայու համար), որ աւելի ազնիւ սիրտ ցցուց մեռնելու վայրկենին քան թէ գահույից վրայ. կը տեսնենք եւ Հերակլ՝ դիւցազն թագաւորութեան սկիզբը եւ վատթար վերջերը: Այն մարդը իր մեծամեծ յաղթութեամբ պարսից դէմ, այն տկարութեան հասցուց բերաւ այդ երկու թագաւորութիւնքը, որ արաբաց հարուածներուն չկրցան դիմանալ եւ ընկճեցան կամ տապալեցան:

Ինչ Յարկ խօսելու Յոյն կայսրութեան ժողովբոց վրայ, որոնց մայրաքաղաքի ապականութիւնը սովորութեանց եւ բարուց, գեխութեանց եւ թշուառութեանց, վատութեանց եւ անզգամութեանց անցան զանցան Հռոմայ քաղաքացուոց վերջին օրերը, մանաւանդ որ սոքա աւելցուցին ամէն մոլութեանց վրայ կրօնամոլութիւն մը՝ ուր կայսրեն սկսեալ յետին ձկնորսը ինքզինք աստուածաբան կը կարծէր, կրկէսները կրօնական վիճաբանութեամբ կը սկսէին եւ արիւնահեղ կոհիներով կը վերջանային, եւ անիմանալի հաւատս խորհուրդները թեթեամիտ եւ կիսուսումն մարդկանց խորհրդածութեանց նիւթ էին: Այդ մեծատարած կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ Սուրբ

աստուած երգելու խնդիր մը ատելի կարեւորութիւն ունէր քան թէ բոլոր Ափրիկէի կորուստը. թշնամին՝ հոն, պարսից, ասար, պուկար, արաբ, աշխարհքի ծայրերէն կը հագնէր, հուր, սուր, կոտորած եւ ատերմունք կը բերէր շուրջանակի, Կոստանդնուպոլսոյ պարիսպները կը ծեծեր եւ ներսը քաղաքացին կրօնական վիճաբանութիւնքը նախամեծար կը համարէր, եւ երկրորդական առ դուրս հասեալ վտանգը: Եթէ յաղթուէր անհոգութեան եւ վատութեան շէր յանցանքը՝ այլ աստուածային բարկութեան պատուհասն էր. եթէ Յաղթէր, Աստուածամօր շնորհքն էր: Այս կրօնական գբաղմունք ամէն օր նոր հերետիկոսութիւնք կը ծնանէին եւ նոր վէճեր:

Նոյն ոգին՝ ուրիշ ձեւով կը վարէր Պարսից պետութիւնը. յաղթող արքայից արքան՝ արեւուն եւ կրակին կ'ուտար յաղթութեան փառքը. Հպատակ այլակրօն ժողովուրդք խիստ հալածանաց կ'ենթարկուէին ժամանակ-ժամանակ. եւ ի բաց առեալ քանի մը մեծ մարդիկ, վատթար եւ բռնատր կառավարութիւն մը կը տիրէր ամէնուրեք, արդարութեան գաղափարը սահմանափակ էր նաեւ այդ Մեծ Խոսրովի մտքին մէջ, որ Նուշիրվան կ'անուանուէր եւ որ Սասանեանց փառքն եղած էր իւր քաջութեամբք եւ յաղթութեամբք, երկարամեայ թագաւորութեամբ, եւ ինքզինք արդար կը սիրէր անուանել եւ որ մահուան անկողնին մէջ իր ժառանգին բարի խրատներ կ'ուտար. «Արդարադատ եղիր, սանձահարէ անիրաւները, մխիթարէ թշուառները, սիրէ երիտասարդները, պաշտպանէ գիտութիւնը, հետեւէ ծերոց խորհուրդներուն, մի՛ թողուր կառավարութիւնը

երիտասարդաց եւ քու ժողովրդոցդ երջանկութիւնը քու նպատակդ լինի: Ընդարձակ թագաւորութիւն մը կը թողում քեզ, եթէ իմ խրատներս լսես՝ կը պահես զայն, եթէ արհամարհես՝ կը կորսնցնես»: Այս խօսքերը գրուցելէն վերջ, եօթանասուն տարի նաեւ չի քշեց, իր յաջորդներէն եւ ոչ մէկը իր բնական մահուամբ չի մեռաւ, եւ այդ թագաւորութիւնը, որ Միջերկրականէ մինչեւ Հնդկաստան, Չինաց սահմաններէն մինչեւ Արաբիայ ամէնքը կը սարսեցնէր քանի մը տարի առաջ, յանկարծ անհետացաւ կատաղի աղանդաւորաց հրոսակներու առջեւ, որոնք ոչ անուն եւ ոչ կրօնք ունէին նոյնպէս քանի մը տարի առաջ:

Այսչափ երկայն չէինք խոսէր այս երկու մեծ ինքնակալութեանց վրայ, եթէ Արշակունեաց թագաւորութեան ժամանակէն սկսեալ Հայաստան սոցայ երկուքին հպատակ, հարկատու եւ պատերազմի դաշտ եղած չլինէր անընդհատ:

Հայոց ազգը երեքի կը բաժնուէր իրօք՝ որոց երկուքը ամէն բան էին, իսկ երրորդը նշանակութիւն չունէր: Եկեղեցական մարմինը, որուն գլուխը կաթողիկոսն էր, եւ զօր նախարարներն եւ եպիսկոպոսները կ'ընտրէին. ոմներ իր արտօնութիւնները, վասնզի ինքն էր օրէնքները շինող: Իրեն հետ կ'ուզար Նախարարական մարմինը եւ Ազատաց խումբը, որ երկրին տէրերն էին: Հրամայել, իշխել, պատերազմել էր իրենց գործը: Նախնի սովորութիւնները եւ արտօնութիւնքը կը պահպանուէին դարձեալ իրենց համար, քաջութիւնը ժառանգական էր այդ ընտանեաց

մէջ, իրենց կարգը եւ գահոյքը յարգուած էին նաեւ յունաց ինքնակալներէ եւ Սասանեանց թագաւորներէ, յարկ կ'առնէին եկեղեցականաց պէս եւ շէին վճարէր, մարմնատր պատիժ գանահարութիւն չի կար իրենց համար, ինչպէս վանքեր, նոյնպէս իրենց ոստանները, ամրոցները, բերդերը, դղեակները ամուր դիրքերու վրայ եւ պարսպապատ շինուած բաւական ապահովեալ էին թշնամեաց եւ ասպատակաց յարձակումներէն: Կրօնաւէր սովորաբար՝ իրենց պալատներէն աւելի վանքերու եւ եկեղեցիներու շինութեանց եւ կալուածոց կ'ուտային իրենց գանձերը: Պարսկական եւ յունական սովորութիւնք, գեխութիւնք եւ անատակութիւնք բնականաբար դիրաւ մուտ կը գտնէին իրենց մէջ: Ինչպէս բնական է ազնուատոհմութեանց ամէն տեղ արհամարհ աչօք նայիլ հասարակ ժողովրդեան վրայ եւ հարստահարել, նոյնը սովորաբար կ'ընէին հայոց նախարարք եւ ազատք: Վասնզի այդ երրորդ մասը՝ ժողովուրդը, որուն մէկ իրատունքը շիշուիր մէկ տեղ մը, չի կար հաստատութիւն մը, որուն վրայ ինք յենուէր, չի կար կազմակերպեալ օրէնք մը, որ զինք պաշտպանէր. եթէ լիսեր եւս՝ ե՞րբ օրէնքը առանց զօրութեան կրցեր է մէկուն պաշտպանութիւն լինիլ. օրէնքներն ուժ ունենալու համար միշտ կազմակերպեալ մարմնոյ մը պէտք ունէին, եւ օրէնքներն արդար գործադրութեամբ միայն կրնան ժողովրդոց սիրելի լինել եւ իրենց սրտին մէջ տպաւորուիլ՝ սովորութիւն դառնալ: Հայաստանի օրէնագիրքը բացի հոգեւոր գրեանքէ ուրիշ օրինաց տեղեկութիւն չունէին.

Յուստինիանոսի օրենքները գրեթե վեց հարիւր տարի վերջ հայերէն թարգմատնութիւն ունեցան. ի՞նչ ուրեմն կը կատարարէր այս ժողովուրդը – սովորութիւնք եւ խղճմտանք: Վաղարշակայ օրենքները իր արքունեաց պերճութեան եւ նախարարաց գահույից համար կարգադրութիւնք էին, եւ քրիստոնէական կրօնքին հետ հրէութիւնը այնչափ ազնուացեր էր, որ Բագրատունիք, Ամատունիք, Գնթունիք հրէական ցեղերէ իջած կը համարուէին, որ շատ կարելի է թէ սխալ մը լինէր. Արծրունիք, Մամիկոնեանք, Կ'ամասարականք օտարագգիք էին: Եւ այս նախարարները հայ ազգին տեսարքն էին իրենք ազատ եւ ժողովուրդն անագատ. նոյն յանցանքին համար կանոնագիրքն կը հրամայէր, որ քահանան եւ ազատը 100 դրամ տուժէ, իսկ անագատը 50 տուժէ՝ շատ մը ծեծ ուտէ, վասնզի ազատին մարմնական պատիժ արգիլուած էր, ուստի՞ց, – հաւանական թէ ի սովորութեանց:

Կային ժամանակներ ուր նախարարութեան ձեռքը այն աստիճան կը ծանրանար ժողովրդեան վրայ ոսկուոյ եւ արծաթի հարկապահանջներ դնելով, որ հեղինակ մը նմանցնէ այդ խեղճ շինականը այսինքն ժողովուրդը՝ «Մարդու, որ կրնկնի ի ծով եւ հնարք չի գտնէր ելնելու» եւ «Հիւանդի, որ ցաւէն տագնապեալ խօսելու նաեւ կարողութիւն չունի»:

Ո՛վ որ լաւ դիտէ եւ ուսնի եւ դիանայ խորհրդածել պատմութիւնը, կը տեսնէ թէ աշխարհագրական դիրքն էր պատճառ ինչպէս ոմանք կարծեցին նոր ժամանակներս, որ

հայ ազգը կը տկարացնէր թշնամեաց դէմ՝ կը բաժնէր եւ անմիաբան կ'ընէր, այլ այդ նախարարական իշխանութիւնը, որ մեծ եւ պզտի բռնաւորութեանց բաժնելով երկիրը, կեդրոնական իշխանութիւնը կը տկարացնէր, եւ այդ բռնաւորները գործիք կ'ընէր օտարին բանասարկութեանց եւ միջամտութեանց. ինչպէս հին ժամանակներէ ի վեր սխալ կարծիք մը կը տիրէ թէ հայք անմիաբան են, իբրեւ թէ անմիաբանութիւնը բնածին պակասութիւն մը լինէր հայուն քով: Եթէ հայք միաբանեցան 300 թուականին, կրցան ընդունիլ միաբանութեամբ քրիստոնէութիւնը, եթէ իրենց օրինակին եւ ազդեցութեան հետեւեցան Վիրք եւ Ադուանք գրեթէ նոյն ժամանակին, եթէ հայ լեզուն կրօնից պէս կրցեր էր անցնիլ այդ սահմաններէն եւ Կուր գետի եզերքներէն մինչեւ Կորդուաց լեռները տարածուիլ, ինչո՞ւ չտեսնենք թէ միմիայն պատճառ՝ քաղաքագիտութեան պակասութիւնն էր Արշակունի թագաւորաց քով, որ Հայաստան անիշխանութեան կը մատնէր: Եթէ Տրդատ նախարարաց դէմ նոյն հանճարն ու գործիւնը ի գործ դնէր՝ ինչ որ դրաւ՝ պարսիկը եւ կռապաշտութիւնը վարելու համար Հայաստանէ, Արշակունեաց աթոռը իր մեռած վայրկենէն չէր սասանէր ի հիմանց եւ Խոսրով իր որդին չէր կարօտէր յունաց ամբարտաւան օգնականութեան իր հօրն աթոռը բարձրանալու համար: Ի՞նչ կարօտութիւն ունէր Ադկունեաց դաւաճան Նահապետը եւ նախարարութիւնը ջնջելէ վերջ՝ տեղը նոյն արտօնութեամբ Մամիկոնեանք հաստատելու: Բայց նախարարութիւնը երբ հանդարտ էր,

թաղաւորներու համար ծուլութեան դիրութիւն կ'ուտար երկրի կառավարութեան մասին, միայն թէ թագաւորները գօրաւոր լինէին: Մենք կը հասկանանք թէ այդպիսի ՚ի գարուց խորարմատ նախարարութիւնը հիմնահատակ ընել դիրին չէր. բայց նոյնպէս դիրին չէր հազարաւոր տարիներով արմատացեալ կռապաշտութիւնը ջնջել, եւ այդ կրցաւ ընել Տրդատայ կորովի բազուկը: Ինք պէտք էր ընել եւ այդ, եւ ոչ իր անպիտան յաջորդներէն Արշակայ թողուլ, որ մոլութեանց եւ յիմարութեանց անճոռնի խառնուրդ մ'էր եւ քան զամենքը վատթարադոյն, եւ որ բնական էր թէ չի յաջողէր այդպիսի մեծ ձեռնարկութեան: Եւ հետեւանքն այն եղաւ, որ այս երկու թշնամեաց թագաւորութեան եւ նախարարութեան պատերազմին մէջ, առաջինն անհետացաւ եւ երկրորդը խաղալիք լինելով օտարին պարսկին եւ հռոմին, երբեք չի մտածեց անկախութեան փորձ մը փորձել թէպէտ շատ յարմար վայրկեաններ ներկայացան: Այլ իր քաջութիւնը կը վատնէր օտարին ծառայութեան մէջ, Սասանեանը բանակներուն հետ կ'երթար մինչեւ Թրքաստան հոնաց եւ հեփթաղաց հետ կը պատերազմէր, բիզանդական բանակներուն հետ կ'երթար մինչեւ Ափրիկէ եւ Իտալիայ եւ Դանուբի ափանց վրայ վանդալաց եւ գոթաց եւ բուլկարաց եւ սարմատացոցոց հետ պատերազմելու համար:

Բայց անկարելի է ուրանալ, որ նախարարութիւնը դիւցազնական վայրկեաններ ունեցաւ. Հազկերտի պէս մեծ եւ յաղթող թագաւորի մը դէմ խիզախեց Վարդանայ հետ

Եւ քաշութեամբ պատերազմեցաւ Վահանայ հետ Վաղարշ խոնարհեցուց եւ Կ'աւատայ կրօնամոլութիւնը հալածեց. Վարդան երկրորդի հետ Նուշի բուան Խոսրովու լուծը թօթափել հանդգնեցաւ: Բայց բոլոր այս պատերազմաց մէջ նախարարութիւնը մեծաւ մասամբ միաբան էր, վասնզի կրօնքի պաշտպանութեան էր կոչուր, իրեն ցրուեալ գործութիւնը միացնելու մեծ շարժառիթ մը պէտք էր՝ կրօնքը, վասնզի նախարարութեան բնութիւնը անիշխանութիւն, անմիաբանութիւն էր: Իսկ անմիաբանութեան մասին՝ հայերը նոյնչափ անմիաբան եղած են ինչչափ ամէն աղինք, որ գորատր կառավարութիւն չեն ունեցեր երբեք: Իրենք ոչ երբեք ունեցէք են յունաց պէս քսան, հինգ տարի քշող քաղաքական պատերազմ մը Պեղոպոնէսեան պատերազմի պէս, թէպէտ նա խարարութեանց անմիաբանութիւնը հար եւ նման էր այդ Յունաստանի փոքր, փոքր հասարակապետութեանց, միայն այն տարբերութեամբ, որ հոն ժողովուրդն ազատ եւ ամէն բան էր, եւ ուսմունքը բանական մարդը բարձրացուցեր էր, իսկ Հայաստան՝ ժողովուրդը ոչինչ էր, եւ իր բռնատրններն ամէն ինչ: Յունաստան ծովէ շրջապատ եալ բնական ամրութեամբ դարձեալ մեծ տէրութեան մը կարգ անցնելու համար պէտք եղաւ, որ Մակեդոնացուց լուծին տակ անցնի եւ Ադեքսանդրի հետ արշաւի: Առանց գորատր կազմակերպեալ իշխանութեան եւ խիստ օրինաց անկարելի է միաբանութիւն, վասնզի փոքրիկ շահեր մեծ շահերու դէմ կապատամբին, եւ մեծ շահեր գորութեան պէտք ունին պզտի

շահեր եւ անոնց բանասարկութիւնքը ճնշելու համար: Խիստ կատավարութեան ամենէն անպիտանը նախադասելի է անիշխանութեան: Հայ նախարարութիւնն անիշխանութիւն էր արմատացեալ: Եւ որովհետեւ շի կրցաւ կանոնաւոր եալ ազնուապետութիւն մը նաեւ կազմել՝ ինք ինկաւ գահավեժ եւ ազգն էլ իր հետ տարաւ: Այդ ազնուապետութիւնը՝ եթէ կարէնար կազմել նախարարութիւնը, ազգին նան երջանկութեան ճամփայ թերեւս բանար. բայց ռեւիցէ՛ բան կազմելու համար՝ արդարութեան եւ կանոնի մը հնազանդել յանձն առնելու է, այս կամքը հազիւ քանի մը նախարարաց քով կ'երեւի պատմութեան մէջ, վասնզի անիշխանութիւնը կը ներէ միայն սանձարձակ զեղծմունք՝ ուսկից կամօք եւ մասամբ իսկ գրկուիլը շատ մեծ առաքինութիւն է:

Հայք ընդհանրապէս միաբան եղած են միայն այն վայրկենին, երբ իրենց կրօնքին բռնաբարութիւն հասնէր ռեւէ իշխանութենէ եւ գօրութենէ. ամէն բանի անտարբեր հայը միշտ պատրաստ կը տեսնենք բռնութիւնը բռնութեամբ վանելու, եւ եթէ անկարելի լինի՝ ամէն հալածանաց տանելու անխախտ կենալով հայրենի դաւանութեանց վրայ: Ամէնուն յայտնի է եւ վերն էլ յիշեցինք թէ ինչպէս հայ քրիստոնէութիւնը անընկճելի մնաց Սասանեանց կռապաշտութեան դէմ. նոյնը կը տեսնենք նաեւ Բիզանդիայ կայսերաց բռնութեանց եւ ամէն տեսակ պատճառաբանութեանց դէմ. կրօնասիրութիւն էր այս ընդհանուր նկատմամբ. բայց անիշխանութիւնը անմիաբանութիւն կարծողաց կը գրուցենք

թէ ատլի հետեւանք էր նա եկեղեցական իշխանութեան կանոնաւորեալ կազմութեան, որ հօօր մարմին էր ձեւացեալ վերուստ ի վայր եւ գօրաւոր կապով շրթայալ: Տգէտ կամ գիտուն այդ եկեղեցական կազմութիւնը բիզանդական բոլոր աստուածաբանական ուսմանց – նրբութեանց եւ իմաստականութեանց հետ կրցաւ մաքառիլ ու մրցիլ: Մերժեց նորա իրաւացի եւ անիրաւի ուղղափառ կամ չարափառ պահանջմունքները եւ մնաց անթափանցելի ամէն վիճաբանութեանց եւ ամէն հալածանաց դէմ եւ անխախտ պահեց ինչ որ անգամ մը Լուսաւորչէ առած էր:

Կաթողիկոս մը կը հնազանդէր կամ կը խոնարհէր շերակլ կամ Կոստանդին կայսերաց, բայց եկեղեցական մարմինը եւ ժողովուրդը անշարժ կը մնար հայրենի կրօնական դաւանալթեանց իմանալով կամ չիմանալով: Եւ այդ կաթողիկոսը կամ իր յաջորդը վերջը-վերջը պէտք էր ընդհանուրին հետեւեր, եթէ չուզէր բաժանակից սատանայի համարուիլ:

Եթէ թագաւորութիւն կամ նախարարութիւն կարէնային գօրաւոր կառավարութեան մը ձեւ առնուլ եկեղեցական իշխանութեան պէս, այն ժամանակ անիշխանութեան վտանգէն ազատ կը լինէր Հայաստան եւ կրնար ակնածելի լինիլ իր գօրաւոր դրացեաց: Բայց դժբախտաբար երբեք նախարարութիւնը այդ չէր խորհած, եւ որ շատ կարեւոր ու գործադրելի էր այս միջոց ժամանակիս մէջ, արուն պատմութիւնը կը գրենք:

Եւ Թէոդորոս Ռշտունի կը մտածէր, այդ մարդը որ

«նորնորեալ ընդ կորուստ աշխարհին», Յունաց յիմար Սպարապետին ամբարտաւան անհոգութիւնը չէր կրցեր շարժել եւ իր յորդորներով ոչ օգուտ այլ նախատինք քաղէր էր: Հիմա որ ականատես էր՝ ինչ որ արդէն գուշակէր էր, ւերնունք հրայրեացք՝ կոծ ու լաց կը տեսներ եւ կը լսէր, եւ ինչ դարման որ կարելի էր, կ'ըներ, եւ այնպէս կը շարունակէր իր ճամփան անցնելով Գողթան, Նախջեւան, Կոզովիտ, ուր դառն հայեցուածք մը ձգեց Վարդանաբերդի վրայ. կ'երթար Տայոց գաւառը թիկնապահաց վքոքրիկ խումբով մը եւ կ'իջնէր ի Թաւուսկերտ ւան, ուր հին ապարանքն էին Տայոց Բագրատունի իշխանաց, եւ ուր կը բնակէր միայնակ նոյն ժամանակներ Համասպրուի տիկին, մայր Վարագտիրոցի, կին Սմբատ Մարգպանին Հայոց եւ Վրկանաց, որուն քաջութեանց համբաւը հոշակեալ էր բոլոր արեւելք եւ որ այնչափ սիրելի եղած էր Պարսից թագաւորին իր հաւատարմութեամբ եւ որուն յիշատակը կը պատուէր Թէոդորոս Ռշտունի իր հայր եւ վարժիչ պատերազմական արհեստից անուանելով: Մանաւանդ որ սերտ բարեկամութեամբ կապուած էր Վարագտիրոց Ասպետի՝ նորա որդուոյն հետ, որ նոյն ժամանակները Արշիպեղագոսի մէկ կողին արքորեալ էր ընտանեօք շերակլ կայսրէ:

ԳԼՈՒԽ Է

Ժամանակն արդէն ձմեռնային՝ ցուրտը սաստիկ էր այն տարի Հայաստանի բարձր գաւառներուն մէջ: Եւ այդ Թաւուսկերտի պալատին մէջ, ուր պատաւ Տիկին մը քաշուած կը բնակէր, որ շատ փառք, մեծութիւն, պատիւ տեսած էր իւր էրկանը կենդանութեան եւ որդուոյն առաջի տարիները, եւ որ այն օրերը կը յիշէր, երբ արքայից արքային ընծաներն ու նուիրակները իրարու կը յաջորդէին, յաղթութեանց անտաբեր սուրհանդակները շարունակ իւր դուռը կը բախէին եւ Պարսկաստան ու Հայաստան

Բազմայադթ անունը Բագրատունեաց իշխանին կ'ուտային. իսկ հիմա ինք Տիկինը սոռոցուած, բարձիթողի եղած, այդ հայոց կանանց առաջինը երբեմն պատուոյ եւ հարստութեան մէջ, կը նստեր տխուր ձմեռուան պէս, եւ կը համրէր օրերը, որ լուր չէր առած իւր սիրական եւ անդրանիկ որդուոյն:

Թէպէտ մահ եւ արքոր տխրութիւն բերէր էին այդ պալատը, եւ Տիկինը սգաւոր՝ բայց սպասատրաց, աղախնայց եւ թիկնապահաց թիւն ու հանդերձանքը գրեթէ չէր նուագեալ: Երկրին կառավարութիւնը թէպէտ Սարգիս՝ բնիկ Տայեցի իշխանի մը ձեռքն էր, բայց ոչ երբեք առանց Բագրատունի Տիկնոջ խորհուրդին բան մը կը կատարուէր, վասնզի այս Սարգիս այն քաջերեն էր, որ Սմբատ Մարգպանի բախտին եւ դրօշակին հետեւելով՝

փառաց եւ մեծութեանց տէր եղած էին:

Երբ այսպէս Տիկինը տխուր եւ միայնակ նստած էր, իմացուցին իրեն թէ Սարգիս իշխանը կը խնդրէր զինք տեսնել, եւ թէ հետը երիտասարդ մ'էլ կար: Եւ Սարգիս մտնելով խորին յարգանօք ողջունելէն վերջ Տիկինը՝ ներկայացուց Ներսէս Սպան, որ նոր կը դառնար Յունաստանէ եւ որ նամակ ունէր Վարազտիրոց Ասպետն առ Տիկինն եւ առ Թեոդորոս Ռշտունի:

Բագրատունի Տիկինը առաւ իւր որդուոյն նամակը եւ շտապաւ կ'արդայլեն վերջ երկրորդեց եւ երրորդեց իր ընթերցմունքը, վասնզի շատ համառօտ էր եւ դառնալով գօրականին՝

– Կը տեսնես, որդեակ, – ըսաւ, – իմ գաւկիս նամակը շատ համառօտ է. քեզմէ պէտք է տեղեկութիւն առնեն, ինչպէս ինք կը գրէ. ինչպէ՞ս տեսար զինք, լաւ՞ է, առո՞ղջ է, ինչպիսի՞ կղզի է այս արքայանաց կզգին. միթէ՞ ազատելու յոյս չի կա...

– Առողջութիւնը լաւ վիճակի մէջ է, վասնզի ույդ կղզին շատ գեղեցիկ է՝ օդն առողջ, նարնջի եւ լիմոնի ծառերով զարդարուած, թէպէտ խիստ պահպանութեամբ կը հսկեն, որ չի փախչի. ընտանիքն էլ բոլորը լաւ են: Իսկ ազատելու յոյս չլինիլ կարելի չէ, ինչպէս յայտնի է, կայսրը իրեն խոստացել է երդմամբ ազատութիւն, բայց պալատին մէջ կան թշնամիք, որ կը ջանան յետաձգել այդ խոստմունքը, ինչպէս ես կրցայ իմանալ:

– Կրնա՞նք իմանալ ինչպիսի անձինք են, որ քեզ այդ

տեղեկութիւնք տուին:

– Այո, իշխանուհի, Թեոդոս գորավար Երիզացի, որ ձեր որդույն Ասպետին շատ բարեկամ կ'երէի, նա ինձ հրամայեց գաղտնի երթալ եւ տեսնել եւ լուր բերել իշխանին համար: Կայսրը առջի մարդը չէ բոլորովին փոխուած՝ քանի որ տարիքը կառնու, կը թուլանայ, Մարտինէ կայսրուհին է, որ կը կառավարէ երկիրը, եւ դժբախտաբար այդ կինը չէ, որ գիտէ լաւ կառավարել, այլ խելքը, միտքը թագաժառանգին տեղ իւր որդին անցնելու լինելով, իւր ձեռնասուններն առաջ կը քշէ, եւ այսպէս ամէն կարգ, կանոն տակնույրայ եղած է:

Նոյն միջոցին սպասատր մը ներս մտաւ իմացնելու թէ Թեոդորոս Ռշտունին հասաւ. եւ երբ եկաւ գորավարը՝ մեծ յարգանօք ողջունեց Տիկինը եւ ներկա անձինքը, ահա հանեց Ներսէս երկու նամակները Ասպետին եւ Երիզացի Թեոդորոսի կողմանէ: Մեծ ուշադրութեամբ կարդաց իշխանը, եւ կարելի չէր իմանալ իր երեսեն նոցայ պարունակութիւնը, մինչեւ Տիկինը չի կարէնալով համբերել, հարցուց.

– Այդ նամակներէն կրնա՞ս մեզի տեղեկութիւն տալ, իշխան, թէ որդիս Ասպետը, ի՞նձ պիտի դառնայ:

– Ո՞ր էր թէ այդ ձեր փափագը, իշխանուհի, որ իմ նաեւ մեծ փափագս է, կատարուէր, վասնզի Ասպետին Հայաստան դառնալը, աս միջոցին մեզի կեանք կրնայ տալ. դուք հոս Հայաստանի մէկ ծայրը չէք գիտեր թէ ի՛նչ սոսկալի արշաւանք կրեց եւ ի՛նչ վիճակի մէջ է աշխարհքիս արեւելեան կողմը...

Եւ սկսաւ պատմել Նախշեւանի, Գողթան, Կ'ոգովտի գաւառաց անցքերը: Եւ ասոնք ամէնքը յիշելեն վերջ՝ դառնալով Ներսէսի՝

– Ահա ասոնք ամէնքը յունացդ քաջութիւններուն արդիւնքն են, – ըսաւ:

– Խնդրեմ, իշխան, զիս յունաց ստացուածք մ'ընէր, վասնզի ես իրենց ծառայութեան մէջ մտած լինելովս, իմ հայութիւնս երբեք ուրացեալ չեմ, հոգով, սրտով հայ մնացած եմ եւ պիտի մնամ: ուրիշ բան է՝ եթէ իրենց երկրին մէջ գտնուելով՝ իրենց լեզուին եւ գիտութեանց տեղեկութիւն առէր եմ եւ այդ բանին համար կարծեմ թէ գէշ բան մը ըրած չեմ:

– Եթէ այդ գիտութիւնքը քու ազգիդ օգտին ծառայեցնելու միտք ունիս՝ աստուած քեզ օրհնէ. մենք իրենց ուսմանց թշնամի չենք, բայց շատ ու շատ վարձ տուին մեզ իրենց վատութեան պատերազմի մէջ, եւ իրենց քաջութեան ժամանակ շատ վատ բան ըրին, երբ կրօնական խառնակութեամբք Հայաստանի ամէն տուն խռովեցին:

Եւ այս խօսքերը գրուցելուն Թ'եղորոսի աչքերը սուկալի փայլ մը առին եւ դառնալով Բագրատունի իշխանուհուն՝

– Այդ Քրիստափորը, որ ամէն հայոց նախարարք միաբանեցան, վար առին կաթողիկոսական աթոռեն, իբրեւ անդուտն բերան, իբրեւ գրպարտիչ, իբրեւ չարալեզու, սուրբ մ'էր, իսկ մենք յիրաւի արժանի պատիժը կրեցինք եւ կը կրենք այսօր կաթողիկոս մը ունենալով, որ երկիւղին եւ տգիտութեան կը գոհէ մինչեւ իր Լուսաւորիչը: Ասպետը,

Տիկին, այս մարդն աթոռը գրաւ, ինք արքայի գնաց, եւ ես մինակ մնացի ամէն Հայաստանի մէջ՝ ուր եթէ քանի մը սիրտ ու գութ ունեցող մարդիկ գտնուէին, այս խեղճ հայրենիքը կարելի կը կենդանացնէ: Թշուառութիւն ամէն կողմէն կը տեղաւորուի, արաբացիք՝ աստուածային նոր պատուհաս՝ փոթորկի պէս զարկին՝ անցան գնացին. յոյնք վատ եւ ամբարտաւան իբրեւ ջախջախ եղէգ խորտակեցան. հիւսիսականաց կատաղութիւնն սանձելու համար հազիւ կը բաւեն Վիրք, Աղուանք եւ Միւնիք, Արծրունիք եւ Անձեւացիք շփոթած հազիւ կը խոստանան երբեմն արեւելեան կողմը պաշտպանել, Մամիկոնեանք Մուշեղ եւ Համազասպ տարտամ պատասխաններ կ'ուղարկեն իմ հրաւիրանցս, իսկ Մոկացոցոց նախարարն Արդուկ յայտնի համարձակ անամօթութեամբ առաջնորդ եղեր է արաբաց: Դուրսէն թշնամիք, աւարառութիւնդ, հուր, սուր, կործանմունք, ներսէն անհոգութիւն, թուլութիւն, հարստահարութիւն եւ մատնութիւն... ո՛ւմ դիմես եւ ուստի՛ յուսաս օգնութիւն: Աստուա՛ծ, կ'ըսեն ես ինքնիբեմս. բայց Քրիստոսի փոխանորդը՝ Հայոց կաթողիկոսը կը տեսնեն թէ կայսրեն կը վախէ, իր ժողովուրդեն կը վախէ. աթոռը թողած՝ Կարնոյ պարիսպներէն չհամարձակիր ելնելու. իմ հրաւերներուս իր ծերութիւնը՝ հիւանդութիւնը ցոյց տալով կը պատասխանէ: Ահա վիճակը, իսկ դարմանը ուրտե՞ղ... չեն տեսներ:

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.